

1856 Girit Depremi

The Earthquake of Crete in 1856

A. Nükhet ADIYEKE*

Nuri ADIYEKE**

Öz

Akdeniz ile Ege'nin birleştiği noktada yer alan Girit adası, tarih boyunca büyük depremlerin yıkımına uğramış bir coğrafyadır. Ada, "Helen yayı" veya "Girit hendeği" olarak adlandırılan; Girit ve Rodos'un güneyinden Fethiye körfezine yönelen bir deprem fayının etkisindedir. Bu yüzden Girit'te geçmişten günümüze çok sayıda yıkıcı deprem meydana gelmiştir.

Bu büyük depremlerden biri olmak üzere 12 Ekim 1856 Pazar günü gece yarısında Girit'te bir deprem oldu. Deprem, sonradan hazırlanan kataloglara, "ağır yıkıcı" olarak kaydedildi. 8.1 veya 8.2 şiddetindeki deprem, adanın doğu kısmında özellikle Kandiye sancağında çok büyük bir zarar verdi. Adanın doğusunda olan Sitia/Estiye ise neredeyse tamamen yıkıldı. Resmo ve Hanya depremden daha az etkilendi. Özellikle Kandiye civarında yüzlerce insan öldü yüzlercesi yaralandı. Aylarca devam eden artçı depremler ve yangınlar nedeniyle çok sayıda dükkân ve işyeri yok oldu. Bu yıkım sırasında Ada'da resmi ve sivil mimarinin önemli eserleri de zarar gördü. Yetkililer depremin ardından yaraların sarılması ve Kandiye'nin yeniden imarı için yoğun çaba sarf ettiler.

Anahtar kelimeler: Girit, Kandiye, deprem, yangın, imar.

Abstract

Located at the intersection of the Mediterranean and the Aegean seas, Crete has been ruined by earthquakes many times. The island is on an earthquake fault called "Hellenistic arch" or "Cretan hollow" that stretches from the south of Crete and Rhodes to the Fethiye Gulf, and has been ruined by many earthquakes from ancient times to the present day.

---

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, e-mail: nukhetadiyeke@gmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

On October 12, 1856, at mid-night, a big earthquake shook Crete. Later, catalogues recorded this earthquake as “severely destructive”. Estimated to have been 8.1 or 8.2 in magnitude, this earthquake caused much damage in the eastern part of the island, especially in Candia sanjak. Sitia/Estiye, located on the eastern side of the island, was almost completely destroyed. Rethymno and Chania, on the other hand, were less affected. Hundreds of people died around Candia, and hundreds were wounded. Aftershocks and fires that lasted for months after the earthquake destroyed many shops and workplaces. Important works of official and civil architecture were also damaged in the earthquake. Following the disaster, authorities afforded a lot of effort to heal the wounds and to re-build Candia.

Key words: Crete, Candia, earthquake, fire, reconstruction.

Giriş

Akdeniz ile Ege'nin kesişen bölgesinde bulunan Girit, tarih boyunca büyük depremlerin yıkımına uğramış bir adadır. Girit Adası “Helen yayı” veya “Girit hendeği” olarak adlandırılan; Girit ve Rodos'un güneyinden Fethiye körfezine yönelen¹ bir deprem fayının etkisindedir. Bu nedenle Girit'te milattan önceki yıllarda, sağlıklı bir şekilde kayıt altına alınmadığı kesin olmakla birlikte, bilinebilen 11; milattan sonraki ilk bin yılda ise 10 büyük deprem yaşanmıştır.² Ada, milattan sonra ikinci bin içinde, Osmanlı yönetimine girene dek de 13 kez depreme maruz kalmıştır. XVII. yüzyılın ortalarında Girit savaşının sürdüğü 1662 ve 1665 yıllarında da adada iki kez şiddetli deprem olmuştur.³

Adanın Osmanlı yönetimine girişinden sonra en önemli yer sarsıntısı 1681 yılında yaşandı. 1 Ocak 1681 tarihinde meydana gelen ve kuzeydoğu Girit'i tahrip eden depremde pek çok zayıat oldu.⁴ Kandiye'nin üçte birinin yıkıldığı bu depremde, 3.400'den fazla insan öldü ve 600'ü ağır olmak üzere 2.400 kişi yaralandı.⁵ Benzeri şekilde 1717 yılında da Girit'in batı

¹ Helen yayı için bkz; Bedri Alpar, Uğur Kuran, Ahmet C. Yalçınar, Yıldız Altınok, “Türkiye Çevresi Denizlerde Depreşim Dalgası Oluşma Olasılığı Bulunan Bazı Bölgeler”, *Türkiye Mühendislik Haberler*, sayı 438, 2005/4, s.36. Bu fay hattının tanımlanması için; Nuriye Pınar, Ervin Lahn, *Türkiye Depremleri İzahlı Kataloğu*, T.C. Bayındırlık Bakanlığı Yayını, Ankara, 1952, s. 27.

² Bu depremlerin listesi için; H. Soysal, S. Sipahioğlu, D. Kolçak, Y. Antınok, *Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Kataloğu (M.Ö. 2100-M.S. 1900)*, (Yayınlanmamış Proje), Tübitak, Proje No: TBAG, 341, İstanbul, 1981, ss.29-37.

³ *Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Kataloğu*, ss. 40-44.

⁴ N. N. Ambraseys-Caroline Finkel, “1500-1800 Döneminde Balkanların Depremselliği Üzerine Yayınlanmamış Osmanlı Arşiv Belgeleri”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, (Edit: Elizabeth Zachariadou), (Çev: Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s.104.

⁵ Jean Vogt, “Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik-Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, (Edit:

kesimlerinde geniş hasar yaratan büyük bir deprem yaşandı.⁶ Bu depremde de birçok köy zarar gördü.⁷ Aralık 1769'da meydana gelen bir depremde ise Kandiye kalesinin büyük bir bölümü zarar gördü.⁸ Yüzyılın son büyük depremi ise 1780 yılı Ekiminin sonlarında meydana geldi.⁹ Birkaç yıl sonrasına ait belgelerden bu depremin Spinalonga kalesinde hasar oluşturduğu¹⁰ ve Yerapetre'yi mahvedip, 200'ün üzerinde can aldığı¹¹ anlaşılmaktadır.

Adalar Denizi deprem hareketliliği açısından XIX. yüzyılda da hızını kaybetmedi. Temmuz 1805'de yaşanan deprem¹² hakkında tarihinin dışında başkaca bir bilgi yoksa da 1810 yılı Şubat ve Mayısında yaşanan iki kuvvetli depremin tüm Girit'te yıkıcı olduğu bilinmektedir. Buna göre; 17 Şubat 1810 günü saat beş buçukta olan depremde, Kandiye Kalesi içindeki Sultan İbrahim ve Sultan Mehmet camileri, Fazıl Ahmet Paşa, Zülfikar Paşa, Defterdar Ahmet Paşa, Abdurrahman Paşa, El-hac Mehmet Paşa camileri hasar gördü ve minareleri yıkıldı. Ayrıca kente su getiren su kemerlerinin iki gözü, bazı siper bedenleri, yerli yeniçeri kışlası, cephaneler ve tophane ağır hasar gördü. Bu depremde birçok yerde kale surları ile birçok ev ve dükkân yıkıldı. Ayakta kalabilenlerin çoğu da ertesi gün yaşanan artçı depremle harap oldu. Oturulacak ev kalmayan Kandiye'de binden fazla insan yaşamını yitirdi. Kalanlar korkudan şehri terk edip tarlalarda ikamet etmeye başladılar. Halk bir yandan kışın zor şartları ile uğraşırken öte yandan enkaz altında kalan yakınlarını çıkarıp defnetmek için uğraşıyordu. Kandiye'ye bağlı Kenuryo, Moloviz, Temenos ve Piryotiçe nahiyelerindeki çiftlik ve köyler de perişan bir halde idi. Buralarda da çok sayıda insanın öldüğü bildirilmişti.¹³ Mesara ovasında 17 köyde taş üstünde taş kalmadı. Bu depremde iki binin üzerinde insan hayatını kaybetti.¹⁴

1814 yılı Ocak ayında ve 1815 yılı Aralık ayında yaşanan iki depremin de Girit'te küçük hasarlar oluşturduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Panaya

---

Elizabeth Zachariadou), (Çev: Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 39.

⁶ Ambraseys-Finkel, *a.g.m.*, s.107.

⁷ Florentia Evangelatou-Notara, "İkincil Önemli Yunanca Kaynaklarda Doğal Afetler", *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, (Edit: Elizabeth Zachariadou), (Çev: Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s.127.

⁸ Ambraseys-Finkel, *a.g.m.*, s. 113.

⁹ *Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Kataloğu*, s. 48.

¹⁰ Ambraseys-Finkel, *a.g.m.*, s. 113.

¹¹ Vogt, *a.g.m.*, s.31.

¹² *Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Kataloğu*, s. 48.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Cevdet Belediye, 1682. Belgelerde, ilk gözlem ile elde edilmiş olan sayılara ihtiyatla yaklaşmak gereklidir.

¹⁴ Vogt, *a.g.m.*, s. 28.

kilisesinde hasar oluşmuş ve Yerapetre camisinin minaresi yıkılmıştır.¹⁵ Girit'te XIX. yüzyılın diğer depremleri, çalışmamıza konu olan 1856 dışında, 1862 ve 1887 yıllarında yaşanmıştır.¹⁶

İnceleme konumuz olan 1856 Girit depremine ilişkin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde iki tür belge oldukça dikkat çekicidir. Bunlardan birisi Hanya ve Kandiye'ye ait yıkılan ve zarar gören binaların; ölen ve yaralananların ve diğer hasarların yazıldığı defterleridir.¹⁷ Bu defterlerde vefat eden ve yaralanan insanların sayıları Müslüman ve Hıristiyan olarak belirtilmiştir. Yıkılan ve hasar gören binalar ev, işyeri, ibadethane biçiminde tasnif edilerek mahalle mahalle ve köy köy yazılmıştır. Bu defterler depremin oluşturduğu hasarın anlaşılması ve sonrasında izlenen yardım politikası açısından oldukça önemlidir. İkinci tür belge ise az bir süreyi kapsayan, Kandiye Memleket Hastanesi jurnal defterleridir. Ancak birkaç haftalık veriler sunan bu defterlerde hastanedeki yaralılar hakkında oldukça önemli ve detaylı bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur.¹⁸

Diğer yandan tam bu tarihte Girit kadısı olan Hafız Nuri Efendi, yazdığı *Divân*'da bu depremle ilgili çok önemli bilgiler sunmuştur.¹⁹ Heinkele'ye göre, Hafız Nuri Efendi'nin bu depreme ilişkin betimlemeleri, son derece kişisel değerlendirmeler içermektedir. Tam bir görgü tanığı raporu olmaktan çok, doğanın yıkıcı güçlerinin ve Tanrı'nın hikmetinin bir anlatısıdır.²⁰ Gerçekten de Hafız Nuri Efendi'nin divanında aktardığı bilgiler kimi zaman heyecanlı bir anlatımın coşkusunu taşıyıp olayları abartılı bir hale getirebilmektedir. Örneğin Hafız Nuri Efendi, divanında depremin üç dakika sürdüğünü aktarırken,²¹ İstanbul'a yazdığı arzda ise depremin bir buçuk dakika sürdüğünü söylemektedir.²²

1856 yılında olan depremle ilgili bu çalışmamızın temel kaynaklarını, yukarıda sözünü ettiğimiz Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki oldukça fazla sayıdaki ve ayrıntılı tablolar içeren vesikalar oluşturmaktadır. Ambraseys ve Finkel depremle ilgili bu belgelerin oluşturulma amacının mali sorunlar

¹⁵ Vogt, *a.g.m.*, s. 31.

¹⁶ *Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Kataloğu*, s. 48.

¹⁷ BOA., İrade Dahiliye (İ.DH.), 362-23979 ve ekleri.

¹⁸ BOA., İrade Dahiliye (İ.DH.), 362-23979.

¹⁹ Hafız Nuri Efendi, onun divanı ve özellikle bu depremle ilgili genel bilgiler için Bkz; Barbara Kellner-Heinkele, "Bir Osmanlı Kadısının Girit'te Çektiği Çileler", *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, (Edit: Elizabeth Zachariadou), (Çev: Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, ss-200-208.

²⁰ Barbara Kellner-Heinkele, *a.g.m.*, s.208.

²¹ Staatsbibliothek zu Berlin Ms. Or. var. 4114, *Divân-ı Hafız Nuri*, v. 246 a.

²² BOA., Sadaret Müteferrik Evrakı (A.M.) 15-88.

olduğunu, hasar gören yapıların onarımı ya da yeniden inşası, izlenen idari yöntem ve tahsis edilen paranın planlanması gibi konular olduğunu belirtirler.²³ Yazarlar farklı bir kaynağın şeriye sicilleri olabileceğini de ilave ederler.²⁴ Ancak bu konuda siciller doyurucu bilgi sunmaktan oldukça uzaktır. Depremler kadı efendinin kişisel bir kaydı olarak sicil defteri sonuna diğer doğal afetler gibi yazılmıştır. Bizim tespit ettiğimiz Girit sicillerindeki tek deprem kaydı, 6 Mayıs 1727 tarihli bir kayıttır. Bu kayıta sadece “*şehr-i Ramazân-ı şerîfîn evsâtından sonra yirmi dördüncü gününe gelinceye gecelerde ve gündüzlerde şiddetli zelzeleler vâki’ olmuştur Hakk Subhane Teâlâ hayırlar müyesser eylesin fi 15 şehr-i Ramazânü’l-mübâreke sene 1139*”²⁵ bilgileri yer almaktadır. Kadı sicilleri XIX. yüzyılın ortalarında zaten eski niteliğini yitirmiş, daha teknik mahkeme zabıtlarına dönüşmüştür. Dolayısıyla XIX. yüzyılın ortasına tarihlenen sicillerde 1856 yılında olan bu depremle ilgili hemen hiçbir bilgi bulunamamıştır.

XIX. yüzyılda Osmanlı yönetim araçlarının modernleşmesine rağmen zihniyetindeki geleneksel tutum depremin yorumunu değiştirememiştir. Belgelerin hemen tamamında depremden söz ederken “*bi-hikmetullah-ı teâlâ*” denilerek depremin Allah’ın bir hikmeti olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Nitekim Hafız Nuri de yok olan köylerden birinin halkının bütünüyle mürted olduğu ve özellikle böyle cezalandırıldığını belirterek²⁶ “*Bize hakk terbiye için mesaib (felaket) verdi*”²⁷ demektedir.

1856 Depremi ve Oluşan Hasar²⁸

Sonradan hazırlanan kataloglara, “ağır yıkıcı” olarak kaydedildi.²⁹ 8.1 veya 8.2 şiddetindeki depremin,³⁰ adanın doğu kısmında özellikle Kandiye

²³ Ambraseys-Finkel, *a.g.m.*, s. 100.

²⁴ Girit kadı sicillerinde depremlerle ilgili ne yazık ki doyurucu kayıtlar bulmak mümkün olamamıştır. Örneğin 1717 (Hicri 1129) yılında yaşanan depremle ilgili Girit sicillerinde kayıt yoktur. Bu çerçevede 1718 (Hicri 1130) yılında Resmo Sultan İbrahim Camisi’nde yapılan tamirin sicil kaydında, tamire ihtiyaç duymasındaki sebebin ne olduğu konusunda da hiçbir bilgi yoktur. (*Resmo Şeriye Sicili* No: 415, s. 457) Biz bu tamirin, 1717 yılındaki depremden kaynaklandığını varsayabiliriz.

²⁵ *Resmo Şeriye Sicili*, No: 48, s.71.

²⁶ *Divân*, v. 251 b.

²⁷ *Divân*, v. 248 a.

²⁸ 1856 depreminin Girit Adası’nda oluşturduğu yıkımı harita üzerinde göstermek mümkün olamamıştır. Zira Hanya ve Kandiye sancaklarına ait deprem verileri oldukça detaylı olmasına karşın Resmo Sancağı’na ait vesikalar sınırlıdır. Özellikle deprem hasarının listelendiği defterlerden Resmo’ya ait defter mevcut değildir. Bu nedenle Ada’nın tamamındaki hasarı değerlendirecek bir harita oluşturmak mümkün olamamıştır.

²⁹ *Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Kataloğu*, s. 53.

³⁰ Ambraseys, Palermo ve Napoli’deki eski sismografya merkezlerinin depremin şiddetini 8,1 olarak ölçtüklerini söylemektedir. (Nicolas Ambraseys, *Earthquakes in the Meditteranean*

sancağında çok büyük bir zarar verdiği anlaşılmaktadır. Adanın doğusunda olan Sitia/Etsiye neredeyse tamamen yıkılmıştır.³¹ Resmo ve Hanya ise depremden daha az etkilenmişlerdir. Bu deprem Rodos, Karpatos, Kasos'dan başka İstanköy hatta Aydın'da bile hissedilmiştir.³² Böylesi büyük deprem ayrıca Mısır'ın kuzeyinde, Kıbrıs'ta ve İtalya'nın bazı bölgelerinde de hissedilmiştir.³³ Hafız Nuri Efendi'nin, depremin 1.5 – 3 dakika sürdüğüne dair ifadesi ilk anda abartılı gibi gelse de Ambraseys, depremin iki dakikadan fazla sürdüğünü söylemektedir.³⁴ 6 Mayıs 1857 Çarşamba günü öğleden sonra olan şiddetli bir depremin³⁵ bu büyük depremin artçılarından olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Hafız Nuri Efendi depremin artçı sarsıntılarının yedi aydan daha uzun bir süre devam ettiğini belirtmektedir.³⁶

Depremlerin yıkım ve can kaybını arttıran önemli bir takipçisi de yangınlardır. Nitekim 1856-57 kışında Girit'te yaşanan depremler de yangınlara yol açmıştır. İlk büyük depremde çıkan yangında³⁷ hükümet konağının harem kısmı³⁸ ile evler ve değirmenler yanmıştır.³⁹ Yine bu deprem sırasında, Attarlar Çarşısı'nda bulunan dükkânlarda kırılan şişelerden dökülen ispiro ve yağların ateş almasıyla büyük bir yangın çıkmış, çarşı tamamen yanmıştır.⁴⁰ Yangınların artçı depremler sırasında da devam ettiği anlaşılmaktadır. 5 Ocak 1857 Salı gecesi saat altı sıralarında Kandiye'de bir yangın çıkmış, askerlerin müdahalesiyle söndürülmüştür.⁴¹ 6 Mayıs 1857 Çarşamba gecesi üç buçukta hükümet konağının Maliye kalemi, mahkeme ve Eytam sandığı bürolarının bulunduğu kısmının çatısında yangın başlamıştır. Yangına askerler tarafından derhal müdahale edildiyse de rüzgârın sert esmesinden dolayı bina ve bir kısım resmi evrak tamamen

---

and Middle East (A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900), Cambridge University Press, 2009, s. 683); Papazachos-Papazahou ise depremin şiddetini 8.2 olarak vermektedir. (Basil Papazachos-Catherine Papazahou, *The Earthquakes of Greece*, Ziti Editions, Thessaloniki, 1997, s.234.) {Bu iki kitabı kullanmamızı sağlayan Resmo, Institute for Mediterranean Studies'daki dostlara teşekkür ederiz.}

³¹ Papazachos - Papazahou, *a.g.e.*, s. 234.

³² Pınar, Lahn, *a.g.e.*, s.42. Papazacos, Rodos'ta 2.000 evin zarar görüp 60 kişinin öldüğünü; Karpatos'da 8.000 evin zarar görüp 20 kişinin öldüğünü ve Santorine'de 6-7 kişinin öldüğünü söylemektedir. (*a.g.e.*, s.234.)

³³ Papadopoulos, Vassilopoulou, *a.g.m.*, s. 128.

³⁴ Ambraseys, *a.g.e.*, s. 683.

³⁵ BOA., İ. DH., 377-24913.

³⁶ *Divân*, v.248 a.

³⁷ BOA., İ. DH., 362-23979 Ek 2; Hafız Nuri, *Divân*, v.250 a.

³⁸ BOA., Sadaret Defterleri (A. MKT. UM.) 303-93.

³⁹ BOA., A. MKT. UM. 260-7.

⁴⁰ BOA., İ.DH., 361-23880.

⁴¹ BOA., İ.DH., 368-24337.

yanmıştır.⁴² Aynı dönemde Kandiye hükümet konağının da birkaç kez yandığı anlaşılmaktadır. Bu yangınlardan birinde, Kandiye'nin imarı için kullanılacak miri kereste de yanmıştır.⁴³

Depremın yarattığı ilk etki kuşkusuz büyük bir korku ve panik olmuştur. Hafız Nuri Efendi, *Divân*'ında, mum ve kandillerin söndüğünü karanlıkta bir yere kıpırdamayıp kıyametin koptuğunu sandığını⁴⁴ ve kaçmak için merdivenlerden inerken iki oğlu ile birbirlerinin üstüne düştüklerini anlatmaktadır.⁴⁵ Girit kadısı Nuri Efendi ayrıca merkeze yazdığı arzda on sekiz günden beri kendisine gelemediğini ifade etmiştir.⁴⁶ Şüphesiz Hafız Nuri Efendi'nin bu panik ve korku duygusunu birçok Giritli de yaşamıştır. Diğer yandan Girit Valisi Veliüddin Paşa ilk günden itibaren büyük bir soğukkanlılıkla olaylara müdahale etmiş, bir yandan durum tespiti ile Girit'teki gelişmeleri merkeze bildirmiş, diğer yandan da kurtarma ve müdahalelere girişmiştir. Ne var ki gerek durum tespiti gerekse yaraları sarma çalışması, böylesi panik durumunda ve kaotik ortamda yeterince hızlı yapılamıyordu. Teknolojik yetersizliklerin yanı sıra artçı sarsıntılar ve kış koşullarının da ortaya çıkması bu sıkıntıların aylarca sürmesine yol açmıştır.

Depremde çok sayıda insanın öldüğü ve yaralandığı tespit edilmektedir. Girit Kadısı Hafız Nuri Efendi'nin depremden birkaç hafta sonra İstanbul'a yazdığı arzında yer alan, Hanya ve Resmo'da nüfus kaybının çok olduğu, Kandiye ve kırsal alanında da iki binden fazla insanın enkaz altında kalıp can verdiği⁴⁷ bilgisinin abartılı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Nuri Efendi, Kandiye'de dört yüzden fazla yaralı olduğunu da söylemektedir. Oysa Girit valisi Veliüddin Paşa arzında Hanya ve Resmo'da can kaybının olmadığını, Hanya'da birkaç kişinin ayaklarını kırdığını, fakat Kandiye'de çok can kaybının ve yaralının olduğunu merkeze bildirilmiştir.⁴⁸ İlk anda Kandiye'de tespit edilen ölü ve yaralı sayıları şu şekildedir: 116 Müslüman ve 93 Hıristiyan; toplam 209 ölü, 138 Müslüman ve 63 Hıristiyan; toplam 201 yaralı. Bu sayılara o gece çıkan yangında vefat eden 2 asker ve yaralanan 10 subay ve askeri de eklemek gerekir.⁴⁹

⁴² BOA., İ.DH., 377-24913.

⁴³ BOA., Masârifât Muhasebeciliği Defterleri (ML. MSF.) d. No: 14121.

⁴⁴ *Divân*, v.246 a

⁴⁵ *Divân*, v.247 a

⁴⁶ BOA., A. M. 15-88. Gerçi Nuri Efendi, Girit'te kalan görev süresinde de günlerini büyük bir korku içinde geçirdiğini anlatmaktadır. (*Divân*, v. 259 a.)

⁴⁷ BOA., A.M., 15-88.

⁴⁸ BOA., İ.DH., 361-23880; 362-23979 Ek:3.

⁴⁹ BOA., İ.DH., 361-23880.

İlk etapta tespit edilen bu ölü ve yaralı sayıları gün geçtikçe artmış ve daha sonraki incelemelerde tespit edilebilen ölü ve yaralı sayısı bu rakamların birkaç katına çıkmıştır. Yapılan incelemede Hanya'da 10, Kandiye'de ise toplam 527 kişinin vefat ettiği anlaşılmıştır.⁵⁰ Şunu kabul etmek gerekir ki bu kesin sayı değil ancak kayda girmiş olan toplamdır. Sonradan vefat eden yaralılar ve Resmo'daki insan kayıplarıyla bu sayının biraz daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz.⁵¹ Vefat eden toplam 527 kişinin mahalle ve köylerine dağılımı da Tablo I'deki gibidir.⁵² Kandiye kasabasının yanı sıra Moloviz nahiyesi ile Pedyta ve Mirabela kazalarında yaşanan can kaybı da dikkat çekicidir.

Tablo I: Ölen Müslüman ve Hıristiyanların yerleşimlere göre sayıları⁵³

KANDİYE SANCAĞI								
Kandiye Kasabası Mahalleleri	Müslüman	Hıristiyan		Müslüman	Hıristiyan		Müslüman	Hıristiyan
Recep Ağa Mahallesi	1	9	Menafoca Kazası			Voni Karyesi	3	-
Mahmud Ağa	4	2	Aya Tomas Karyesi	-	2	Karye-i Kilisa	1	-
Hünkar Mahallesi	9	8	Karye-i Damanya	1	-	Varvarus	5	5
Ankebut Ahmed Paşa	2	4	Mirabela Kazası			Meleses	1	1
Sultan İbrahim	2	18	Karye-i İskina	1	-	Hudec Karyesi	-	1
Kethüda Bey	-	5	Karye-i Milatos	-	10	Bala İstravos	1	-

⁵⁰ BOA., İ.DH., 362-23979. Bu belgede, tek tek mahalle ve köylerin halkından ölenler, yaralananlar, yıkılan binalar listelenmiştir. Ayrıca bu belgenin eklerinde iki tane de Kandiye hastanesine ait jurnal kaydı bulunmaktadır.

⁵¹ Papazachos - Papazahou, bu depremde Girit'deki ölü sayısını 538, yaralı sayısını da 637 olarak vermektedir. Resmo'da ise neredeyse bütün evlerin yıkılmasına rağmen hiç kimsenin ölmediğini belirtmektedir. (a.g.e., s.234.) Depremin şiddetine göre yine de ölen insan sayısının az olduğunu ileri süren Papazachos - Papazahou, bunu binaların çatılarının hafif malzemededen yapılmasına bağlamıştır.

⁵² BOA., İ.DH., 362-23979. Belgede düzenlenen tablolarda toplamlar kimi zaman ayrıca verilen toplam sonuçları ile birbirini tutmamaktadır.

⁵³ Burada ve devamında geçen Kandiye köy isimlerinin okunmasında; *O Kodikas ton Tision*, Ed. Vasilis Dimitriadis, Iraklio 2003 adlı eserden yararlanılmıştır.

Defterdar Cami	11	-	Karye-i Dori ma' Çiftlik	-	1	Zir İstravos	2	-
Fındık Paşa Mahallesi	14	3	Zir Furni	1	4	Temenos Kazası		
Topçubaşı Mahallesi	3	4	Kenuryo Kazası			Aya Sila	1	-
Vezir Cami Mahallesi	7	3	Karye-i Yeryeri	-	1	Kasana Karyesi	-	1
Kapudan İbrahim Paşa Mahallesi	2	2	Karye-i Dafni	1	-	Vasilis	1	-
Çukur Çeşme	4	22	Yerapetre Kazası			Moloviz nahiyesi		
Valide Cami	2	1	Nefs-i Yerapetre	13	14	Kiyormeni	3	8
Sofu Mehmed Paşa	7	9	Vasiliki	1	-	Gazi Karyesi	1	-
Yeni Cami Mahallesi	27	11	Kato Horyo	1	10	Karye-i İstavraka	-	4
Ağa Balta Cami	10	17	Pedya kazası			Voni	-	39
Abdurrahman Paşa Cami Mahallesi	2	1	Karye-i Bala-i Kerasa	18	-	Kalesa	-	9
Kale haricinde Aktabya Mahallesi	3	-	Karye-i Makri Tinimo	-	3	Petrokefali	2	3
Estiye Kazası			İskoteino Karyesi	-	1	Pendamodi	-	3
Karye-i İskopi	3	2	Guves	3	1	Kavlohor	2	-
Karye-i Plata	2	-	İskalan	3	3	Kamari Karyesi	1	5
Armenus	1	1	Piskopi Karyesi	3	5	Diliso Karyesi	3	-
Karye-i Ciso	-	3	Argorokefali	-	1	Bala Asites	-	1
Kateli	-	2	Karye-i	-	20	Çiftlik-i	2	-

Karyesi			Aytania			Yofiraka		
Isklavedi	-	3	İskopela	3	-	Topaltı Arazisi		
Ahladya Karyesi	2		Kenuryo Horyo	-	3	Bab-1 Nezaret	-	1
Piskokefalo	4	7	Galipa	5	2	Bab-1 Cedit	-	1
			Anapolo	-	12			
HANYA SANCAĞI								
Hanya nahiyesi, Aya Karyesi	1	3	Hanya nahiyesi, Meskla Karyesi	-	2	Kisamo Kazası, Etrayanya Karyesi	-	4

Ölen 527 kişiden büyük bir kısmının yıkılan binaların altında kalıp yaşamlarını kaybettikleri⁵⁴ veya enkazdan çıkarıldıktan sonra vefat ettiği düşünülebilir. Kandiye Memleket Hastanesi'ne ait 11-24 Teşrin Evvel (23 Ekim-5 Kasım 1856) tarihleri arasındaki jurnal kayıtlarından⁵⁵ hastanede yatan yaralılarından 5 tanesinin vefat ettiği öğrenilmektedir. Vefat eden bu yaralılarından biri kangren, üçü de tetanos olmuştur.

Hafız Nuri Efendi, birçok insanın yıkıntılar altında kalmasına rağmen, bazen Mevla'nın onları hıfz ettiğini ve enkaz altından canlı çıkarıldığını aktarmaktadır.⁵⁶ Hayatta kalanlar arasında öncelikle ilgi bekleyenler bu yaralılardır. Hanya'da 22 kişinin yaralanmasına karşın depremin ağır yaşandığı Kandiye'de yaralı sayısı 258 Müslüman, 249 Hıristiyan olmak üzere toplam 607 kişidir. Yaralı sayılarının da ölümlerin çok olduğu kazalarda yoğunlaştığı görülmektedir. Toplam 629 yaralının dağılımı Tablo II'de gösterilmiştir.

⁵⁴ BOA., İ.DH. 362-23979 Ek: 3. Hafız Nuri Efendi de *Divân*'ında deprem sırasında bir evdeki on beş kişinin kaçmaya çalışırken duvarın çöktüğünü ve hepsinin de duvarın altında kalıp öldüğünü kaydetmiştir. (v. 248 b.)

⁵⁵ BOA., İ.DH. 362-23979 Ek: 3.

⁵⁶ *Divân*, v.250 a.

Tablo II: Yaralanan Müslüman ve Hıristiyanların yerleşimlere göre sayısı.

KANDİYE SANCAĞI								
	Müslüman	Hıristiyan		Müslüman	Hıristiyan		Müslüman	Hıristiyan
Kandiye Kasabası			Menafoca Kazası			Anapolo Karyesi	-	8
Recep Ağa M.	2	3	Aya Tomas Karyesi	-	10	Karye-yi Bala-i Krasi	7	1
Mahmud Ağa M.	2	7	Karye-i Kadila	3	1	Çınarlı Dere	1	1
Hünkar M.	15	4	Karye-i Damanya	1	-	Guves	2	-
Ankebut Ahmed Paşa M.	9	11	Mirabela kazası			Galipa	-	3
Sultan İbrahim M.	2	22	Karye-i Milatos	1	20	Karye-i Kilisa	1	-
Kethüda Bey M.	1	3	Karye-i Bala Furni	-	2	Varvarus	-	2
Arasta Cami M.	1	3	Milato Karyesi	-	7	Meleses	-	1
Defterdar Cami M.	8	1	Karye-i Kato Horyo	-	1	Hudec Karyesi	-	1
Kızıltabya M.	2	-	Zir Furni	2	9	Bala İstravos	2	-
Findık Paşa M.	8	2	Kenoryo Kazası			Zir İstravos	1	-
Topçubaşı M.	5	-	Karye-i Dafni	4	-	Temenos Kazası		
Vezir Cami M.	5	3	Çiftlik-i Sodordilyana	1	-	Vasilis	2	1
Kapudan İbrahim Paşa M.	4	-	Rizo kazası			Karye-i Bala-yı Arhani	2	-
Çukur Çeşme M.	21	18	Musuta	1	-	Venerata Karyesi	-	1
Yeni Cami M.	24	-	Kamaris	1	-	Moloviz nahiyesi		
Ağa Balta Cami	31	20	Gasi	1	-	Pendamodi	-	8
Abdurrahman Paşa Cami M.	5	2	Vutufu	-	1	Çiftlik-i Yofiraka	-	2
İşperlenka Kalesi	-	2	Yerapetre Kazası			Karye-i İstavraka	-	3
Estiye Kazası			Nefs-i Yerapetre	25	30	Vutes	-	28
Piskokefalo	4	4	Kendri Karyesi	-	5	Kalesa	-	17
Karye-i Rukaka	1	-	Kato Horyo	9	11	Petrokefali	6	2
Palo Yimi	1	-	Pedya kazası			Kavlohorı	1	1
Karye-i Plata	4	-	İskalan	3	2	Kiyormeni	7	9
Armenus	-	13	İskopela	1	-	Kamari Karyesi	-	9
Kateli Karyesi	-	1	Kenoryo Horyo	-	2	Diliso Karyesi	2	3
İsklavedi	-	1	Karye-i Aytania	-	17	Kiramuça Karyesi	2	1

Karye-i İskopi	7	-	Piskopi Karyesi	5	3	Çatalköy	-	6
			Argorokefali	-	1	Bala Asites	-	1
HANYA SANCAĞI								
Hanya Kasabası, Hünkar M.	2	2	Galata Karyesi	-	1	Şeritana Karyesi	-	1
Hanya nahiyesi			Selene Kazası Moni	-	1	İsfako Karyesi	1	1
Pirgo Karyesi	-	2	İsfakiye Kazası Modi Karyesi	-	1	Aglosa Karyesi	-	1
Aya Karyesi	1	1	Kisamo Kazası			Provelana Karyesi	-	2
Lutraki Karyesi	-	1	Mulata Karyesi	-	1	Etrayanya Karyesi	-	4

(M.= Mahallesi)

Yaralananlar hakkında Kandiye hastanesine ait bir haftalık jurnal defteri⁵⁷ bize çok genel bilgiler vermektedir. Bu bir hafta içinde 77 hastanın kaydı tutulmuştur. Bunun 42'si Hıristiyan ve 35'i Müslüman'dır. 59 kişi Kandiye merkezden, 18'i de çeşitli kasaba ve köylerden gelmiştir. Bu yaralıların yaş aralığı ise aşağıda yer almaktadır:

Tablo III : Yaralananların yaş aralığı.

Yaş aralığı	0-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	70 üstü
Yaralı sayısı	3	16	25	15	5	7	5	1

Yaralılar arasında 18 kişi, birden fazla yerinden yara almıştır. 25 hastada ayak yaralanması, kırığı ve zedelenmesi, 3 hastada kalça çıkığı veya kırığı tespit edilmiştir. 17 hasta başından ve yüzünden, 25 hasta karnından, belinden, göğsünden ve sırtından yaralanmıştır. 9 hastanın el, kol ve omuzlarında kırıklar ve yaralar vardır. Bir kişi hayalarından bir kişi de boğazından yaralanmıştır. Yaralanmaların dışında da çeşitli sağlık sorunları ortaya çıkmıştır. Jurnal defterinde 10 yaşındaki bir çocuğun, “*zelzele havfından marize olduğu*” ve 20 yaşındaki hamile bir kadının da korkudan bebeğini düşürdüğü kayıtlara girmiştir.

Kandiye memleket hastanesinin bir başka jurnal defterinde⁵⁸ Arhani Karyesi'nden gelip dizi kırılmış bir kadının yarasının kangren olduğu, diğer bir kadının sol ayağının kırık olduğu, on yaşında bir Müslüman çocuğunun da başından yaralandığı ve tetanos olduğu kaydedilmiştir. Bu üç hasta daha

⁵⁷ BOA., İ.DH. 362-23979 Ek: 5.

⁵⁸ BOA., İ.DH. 362-23979 Ek: 4.

sonra vefat etmiştir. Bu şekilde vefat eden iki hasta daha vardır. Ayrıca farklı zamanlarda çıkan yangınlarda özellikle askeri görevliler arasında hafif veya ağır yanıklarla yaralanmalar meydana gelmiştir.

Kandiye’de yaralılara hizmet veren biri Memleket Hastanesi, diğeri Asakir-i Nizamiye Hastanesi olmak üzere iki adet hastane mevcuttur. Birçok resmi binanın ağır hasar almış olmasına karşın bu iki hastanenin kısmen sağlam kaldığı görülmektedir. Askeri hastane depremde hasar gördüğü halde hasta kabulüne devam etmiştir. Ayrıca Girit Valisi Veliüddin Paşa’nın babası Mustafa Paşa’ya ait Kandiye’deki ahşap konağı depremden zarar görmediği için geçici olarak hastaneye çevrilmiştir. Alt katlar askeri personele orta ve üst katlar ise sivillere tahsis edilmiştir.⁵⁹

Girit’te bulunan bütün askeri ve sivil hekimler gönüllü olarak çalışmalara katılmışlardır. Bir kısım doktor, hastanelerde tedavi hizmeti görürken bir kısmı da köy ve kasabalara giderek yerinde tedavi uygulamaya çalışmıştır.⁶⁰ Bunun yanı sıra başka yerden de hekimlerin geldiğini söyleyebiliriz. Örneğin, Girit’teki deprem sebebiyle hasta ve yaralı olan ahaliye bakmak üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane muallimlerinden Mösyö Edrar Girit’e yardım götüreren bir vapurla İstanbul’dan adaya gitmiştir.⁶¹

Kış mevsimi girerken yaşanan deprem, barınma ve beslenme konularında halkı çok etkilemiştir. Binlerce ev tamamen yıkılmış, binlercesi de hasar görmüştür. Hafız Nuri Efendi, binaların çoğunun kargir olmasının, yıkımın etkisini oldukça arttırdığını söylemektedir.⁶² Diğer yandan bu büyük depremde “metin ve gayet müstahkem” binalar da yıkılmıştır.⁶³

Hafız Nuri Efendi’nin gerek *Divan*’ında (v. 247 a) gerekse merkeze gönderdiği arzda “*Hanya’da neredeyse yıkılmadık bina kalmadı*” tespiti diğer belgelerle uyumsuzdur. Nuri Efendi’nin durumu mübalağa ettiği anlaşılmaktadır. Zira Girit valisinin ilk arzında Resmo ve Hanya’daki binaların haylisinin zedelendiği belirtilmekte⁶⁴ daha sonra yapılan tespitlerde Hanya’da eski binalardan 25 kadarının yıkıldığı bildirilmektedir.⁶⁵ Resmo’da ise 17 cami, 1 tekke, çok sayıda ev ve dükkân yıkılmıştır.⁶⁶

Kandiye’nin durumu hakkında Hafız Nuri Efendi’nin aktardıkları gerçek durumla paralellik göstermektedir. Nuri Efendi merkeze ilettiği

⁵⁹ BOA., İ.DH. 362-23979 Ek: 3; Bu bilgi Basil Papazachos - Catherine Papazahou’nun çalışmasında da bulunmaktadır. *a.g.e.*, s.234.

⁶⁰ BOA., İ.DH. 362-23979 Ek: 3; İ.DH. 362-23880.

⁶¹ BOA., Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devâir Yazışmaları (A. MKT. NZD.), 212-86.

⁶² BOA., A. M. 15-88; *Divân*, v.246 b.

⁶³ *Divân*, v.247 a.

⁶⁴ BOA., İ. DH., 362-23979 Ek. 3.

⁶⁵ BOA., İ. DH., 361-23880.

⁶⁶ BOA., A. MKT. NZD., 206-100.

arzında Kandiye'nin bütün bütün harap olduğunu yazmakta, Divan'ında ise yıkılmayan 13 ev kaldığını aktarmaktadır.⁶⁷ Diğer yöneticilerin verdiği bilgiler de bunları teyit etmektedir. Kandiye kaymakamı, Kandiye'de “*kabil-i iskan mahal kalmadığı*”⁶⁸ ve “*bilcümle ebniyenin münhedim olduğu*”nu belirterek, 3.629 hanenin ancak 33 tanesinin sağlam kaldığını bildirmektedir.⁶⁹

Kentlerin dışında köylerde de birçok insanın evsiz barsız kaldığı anlaşılmaktadır. Hafız Nuri Efendi, Kandiye'de iki üç tane köyün yerle bir olduğunu, izlerinin bile kalmadığını ifade etmektedir. Ayrıca bu köylerin olduğu yerleri deniz kapladığını ve bin yıllık bir çınar ağacının da yok olduğunu belirtmiştir.⁷⁰ Papazachos benzer bir şekilde Kisamo'nun suyun içinde kaldığını, hatta burada bir sülfür kokusunun duyulduğunu anlatmaktadır.⁷¹ Bunlar küçük çaplı bir tsunami oluştuğunu düşündürmektedir.

İlk aşamada yapılan tespit çalışmalarına göre yıkılan ve hasar gören evlerin toplam sayısı aşağıdaki tabloda aktarılmıştır.

Tablo VI: Kandiye ve Hanya'da yıkılan ve hasarlı ev sayıları

Yerleşim bölgesi	Yıkılan ev sayısı	Hasarlı ev sayısı
Kandiye kasabası	2.090	1.506
Kandiye kaza ve köyleri	3.426	2.250
Hanya kasabası	48	2.448
Hanya kasaba ve köyleri	107	1.751
Toplam	5.671	7.955

Tablo VI' ten de anlaşılacağı üzere Kandiye'de yıkılan ev sayısı çok fazla olmuştur. Depremin, Hanya bölgesinde de çok sayıda eve hasar verdiği anlaşılmaktadır. Yapılan inceleme ve tespit çalışmalarında yıkılan evler için “*bütün bütün /külliye münhedim olan*”, hasarlı evler için de “*zedelenmiş ve sakatlanmış olan*” haneler ibaresi kullanılmıştır. Hasarlı evler

⁶⁷ *Divân*, v.249 a.

⁶⁸ BOA., İ. DH., 361-23880.

⁶⁹ BOA., İ. DH., 362-23979 Ek. 3; Kandiye kaymakamının bir başka yazısında, “*kabil-i iskan*” 28 hanenin kaldığı ve 2.581 hanenin yıkıldığı veya hasar gördüğü yazılıdır. (BOA., İ. DH., 361-3880); Basil Papazachos - Catherine Papazahou, Kandiye'de 3.620 evden 18 tanesinin ayakta kaldığını (s.234), Ambraseys'de aynı şekilde Kandiye'de 33 evin sağlam kaldığını bildirmektedir. (s. 683)

⁷⁰ *Divân*, v. 251 b.

⁷¹ Papazachos - Papazahou, *a.g.e.*, s.234.

konusuna, tablolarda verilen sayıların eksik olduğunu bir kez daha hatırlatalım. Bir başka sorun da bu hasarlı evlerin kullanılıp, kullanılmayacağı konusunda bir bilgi bulunmamasıdır. Hasarlı binalar az veya ağır hasarlı olarak tanımlanmamıştır. Hasar gören evlerin kazalara dağılımı ise Tablo V'teki gibidir.

Tablo V: Kandiye mahalle ve kazalarında yıkılan ve hasarlı ev sayıları

KANDİYE SANCAĞI					
	Yıkılan H.S.	Hasarlı H.S.		Yıkılan H.S.	Hasarlı H.S.
Kandiye Kasabası Mahalleleri			Kandiye kazaları		
Recep Ağa Mahallesi	41	64	Estiye Kazası	289	?
Mahmud Ağa Mahallesi	105	22	İşperlanka Kalesi	11	19
Hünkar Mahallesi	16	90	Kenuryo Kazası	46	148
Ankebut Ahmed Paşa Mahallesi	81	75	Moloviz Nahiyesi	854	57
Sultan İbrahim Mahallesi	83	50	Menafoca Kazası	169	365
Kethüda Bey Mahallesi	69	92	Mirabela Kazası	239	347
Arasta Cami Mahallesi	16	9	Pedya Kazası	1086	124
Defterdar Cami Mahallesi	42	43	Piryotiçe Kazası	2	29
Kızıltabya Mahallesi	84	92	Rizo Kazası	26	356
Fındık Paşa Mahallesi	131	81	Temenos Kazası	229	124
Topçubaşı Mahallesi	12	9	Topaltı Arazisi	5	5
Vezir Cami Mahallesi	48	69	Yerapetre Kazası	491	?
Kapudan İbrahim Paşa Mahallesi	62	27	H.S.: Hane Sayısı		
Çukur Çeşme Mahallesi	274	129			
Valide Cami Mahallesi	125	32			
Sofu Mehmed Paşa Mahallesi	184	82			
Yeni Cami Mahallesi	452	194			
Ağa Balta Cami Mahallesi	203	290			
Abdurrahman Paşa Cami Mahallesi	30	33			
Kale haricinde Aktabya Mahallesi	32	23			

Estiye Kazası'nda toplam 22 köy zarar görmüştür. Köylerde yıkılan ev sayısı 1 ile 59 arası değişmektedir. En çok evin yıkıldığı köy, 59 hane ile İsfaka karyesidir, onu 38 hane ile Pisko Kefali izlemiştir. Bu kazadan hasarlı ev sayıları bildirilmemiştir.

Kenuryo Kazası'sında 9 köyde yıkılan ev vardır. Hasarlı hane bulunan köy sayısı 30'dur. Moroni ve Dafni karyelerinde hasar fazladır. Moroni'de yıkılan ev sayısı 20, hasarlı ev sayısı 17'dir. Dafni'de yıkılan ev 15 hasarlı ev 12'dir. Diğer köylerde yıkılan ve hasarlı evlerin sayıları daha azdır.

Moloviz nahiyesi; depremin en ağır hasarı verdiği alanlardan birisidir. 22 köyde haneler yıkılmıştır. Hasarlı hanesi olan köy sayısı sadece 6'dır. Bu 6 köyde çok sayıda evin tamamen yıkıldığı görülmektedir. Yıkımdan kurtulabilen iki köy Bala Asites ve Pirgo olmuştur. Birinci köyde yıkılan ev sayısı 1 hasarlı ev 15; ikincisinde ise yıkılan ev 5 hasarlı ev 10'dur. En fazla hasar gören köy Kalesa olmuştur. Yıkılan ev sayısı 81 hasarlı ev sayısı 10 olmuştur. Çatalköy'de 81, Vutes köyünde 80 ve Diliso köyünde 75 hane tamamen yıkılmıştır. Bu köylerde hiç hasarlı ev olmaması, köylerin tamamen yıkıldığını düşündürmektedir.

Menafoca Kazası'nda 16 köyde evlerin yıkıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Aya Toma'da 45, Aksendi'de 42, Kadila'da 25 ev yıkılmıştır. Diğer köylerde yıkılan ev sayıları birkaç hane ile ifade edilebilir. 20 köyde hanelerde hasar söz konusu olmuştur. En çok, Damanya'da 49, Katohoryo Karyesi'de de 48 ev hasar görmüştür.

Mirabela Kazası'nda 24 köy ve çiftlikte evler yıkılmış, 26 köy ve çiftlikte de hasar görmüştür. Zir Furni ve Milato karyelerinde ağır hasar olduğu görülmektedir. İlk köyde yıkılan ev sayısı 78, hasarlı ev sayısı 22; ikinci köyde ise yıkılan ev sayısı 69, hasarlı ev sayısı 28'dir. Yeniköy'de iki ev yıkılmış olmasına karşın hasarlı ev sayısı 69'dur.

Pedya Kazası da yıkımın ağır olduğu kazalardan birisidir. 1.000'den fazla ev yıkılmıştır. 44 köyde evler harap olmuştur. En ağır hasar Piskopi karyesinde yaşanmıştır. 112 hane tamamen yıkılmış 9 ev hasarlıdır. Ağır hasarlı köylerden bir diğeri de Anapolo karyesidir. Köyde 82 ev yıkılmış, 59 ev hasar görmüştür. Iskalan köyünde 71 ev, Aytanya köyünde de 64 ev tamamen yıkılmıştır. Bu köylerde hiç hasarlı ev olmaması da köylerin tamamen yıkılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Piryotiçe Kazası, en az hasar tespit edilen kazadır. İki köyde birer ev yıkılmıştır. 7 köyde birkaç ev hasar görmüş, en çok hasarlı ev 12 hane ile Lagolio Karyesi'dir.

Rizo kazası genelinde yıkılan ev az, fakat hasarlı ev sayısı çoktur. Yıkılan evlerin bulunduğu köy sayısı 8, hasarlı evlerin bulunduğu köy sayısı ise 32'dir. Kamaris karyesinde 7, Gasi karyesinde 5 ev yıkılmıştır. Diğer köylerde yıkılan ev sayıları birer ikişer hanedir. Hasarlı ev sayısı ise 37 hane ile en yüksek Alicani karyesidir. Eyni karyesinde ise 34 hane hasarlıdır.

Temenos Kazası genelinde 21 köyde evler tamamen yıkılmış, 8 köyde evlerde hasar oluşmuştur. En ağır hasar Karye-i Bala-yı Arhani'de oluşmuş, 25 ev tamamen yıkılmış, 58 ev de hasar görmüştür. Tamamen yıkılan ev sayısı köylere göre 3 ile 18 arası değişmektedir.

Yıkımın ağır olduğu Yerapetre Kazası'nda hasarlı haneler bildirilmemiştir. Yera Petre kasabasında 387, Kato Horyo'da 60, Kendri karyesinde 52, Apano Horyo'da 37 ve Piskopi karyesinde 26 ev yıkılmıştır. Toplam 7 köyde hasar söz konusu olmuştur.

Hanya'da fazlaca hasar olmadığı Tablo V'den de anlaşılmaktadır. En ciddi hasar Kisamo kazasında olmuştur. Özellikle Bulmari Karyesi'nde hasar etkilidir. Bu köyde 17 ev yıkılmış 117 ev de hasar görmüştür. Bunun dışında ağır hasarlı köy yoktur.

Tablo VI: Hanya mahalle ve kazalarında yıkılan ve hasarlı ev sayıları

HANYA SANCAĞI					
	Yıkılan H.S.	Hasarlı H.S.		Yıkılan H.S.	Hasarlı H.S.
Hanya Kasabası Mahalleleri			Hanya kazaları		
İç Kale Mahallesi	2	264	Hanya nahiyesi	17	972
Hünkar Mahallesi	16	780	Apakoron Kazası	7	114
Tophane Mahallesi	15	345	İsfakiye Kazası	-	15
Cezayir Kulu Mahallesi	1	139	Kisamo Kazası	73	529
Yusuf Paşa Mahallesi	-	191	Selene Kazası	6	121
Arap Cami Şerif Mahallesi	5	86	Suda Kalesi	4	-
Ağa Cami Şerif Mahallesi	9	643	H.S. : Hane Sayısı		

Tablo VI'de verilen toplam sayılar tablo V ve VI'de yer alan sayıların toplamından biraz farklıdır. Detay sayıların toplamında yıkılan ev sayısı olarak 5.792 hasarlı ev sayısı olarak da 7.289 rakamları ortaya çıkmaktadır. Biz her ikisi için de yüksek sayıyı kabul etsek bile Papazachos'un verdiği sayıların altında bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Zira Papazachos, tamamen

yıkılan ev sayısını 6.512, hasarlı ev sayısını da 11.317 olarak vermektedir.⁷² Ancak hasarın ağır olduğu Etsiye, Yerapetre gibi kazaların resmi istatistiklere yansıtılmadığı ve Resmo'ya ait kesin rakamların bilinmediği göz önünde tutulursa bu rakamlar anlam kazanır.

Depremle birlikte halkın barınmak kadar önemli bir sorunu da işe sorunu olmuştur. Özellikle Kandiye'de suyolları ve ekmek fırınları yıkılmış, ahali aç susuz bitap olmuştur.⁷³ Deprem öncesinde Kandiye'de faaliyet gösteren 24 fırından ancak 5 tanesi ayakta kalabilmiştir. Bu fırınların durumu Tablo VI'da izlenebilmektedir.

Kandiye'de 5 tane fırının ayakta kalmış olmasına rağmen buralarda ekmek yapılması olanağının da ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Mevcut zahire, yıkıntuların altında kalmış, yeni un işleyecek değirmenler de yıkılmıştır.⁷⁴ Bu da ekmek üretilen unun bulunamamasına yol açmıştır. Ekmek sıkıntısını gidermek için, Vali Veliüddin Paşa, Hanya'dan ekmek ve peksimet getirterek halka dağıttırılmış ve hemen fırınların tamirine başlanmıştır.⁷⁵ Daha kapsamlı çözüm ise İstanbul ve başka vilayetlerden gelen yardımlarla yapılabilmektedir. Yine memleket suyunun mecrasında sakatlanması⁷⁶ ve suyollarının yıkılması,⁷⁷ Kandiye'de içecek su sorununu ortaya çıkarmıştır.

Depremde çok sayıda işyerinin zarar gördüğü tespit edilmiştir. Kandiye merkezinde yapılan tespit çalışmalarına göre işyerlerinin durumu Tablo VII'da gösterilmektedir.

Tablo VII.a: Kandiye merkezinde işyerlerinin durumu

	Sağlam Kalan Bina Sayısı			
	D	F	K	M
Valide Çarşısı	41	2	1	3
Çilingir Çarşısı	14	-	-	-
Yukarı Demirciler Çarşısı	3	-	1	-
Mehmed Ağa Çarşısı	33	-	-	1
Hekimler Çarşısı	13	-	-	-
Meydan Çarşısı	3	-	-	-
Attarlar Çarşısı	-	-	-	-

⁷² Aynı yer.

⁷³ Hafız Nuri Efendi arzı, BOA., A.M. 15-88; *Divân*, v.250 b.

⁷⁴ BOA., A. MKT. UM., 260-7; aynı tasnif 260-25; aynı tasnif 261-85; aynı tasnif 262-44.

⁷⁵ *Divân*, v.250 b.

⁷⁶ BOA., İ.DH. 361-23880.

⁷⁷ Hafız Nuri Efendi arzı, BOA., A.M. 15-88; *Divân*, v.250 b.

Ağa Çarşısı	17	-	-	1
Bezzaz Çarşısı	30	-	-	1
Arasta Çarşısı	5	-	2	-
Aşağı Demirciler Çarşısı	3	-	-	3
Leblebiciler Çarşısı	5	-	-	-
Anbaraltı Çarşısı	28	-	3	-
Dellal Çarşısı	9	-	-	-
Defterdar Çarşısı	31	1	2	-
Vezir Çarşısı	64	-	-	-
Kethüda Bey Çarşısı	88	-	3	-
Sivri Çeşme Çarşısı	16	-	2	-
Yeni Cami Çarşısı.	77	1	6	1
Debbağ Çarşısı	9	-	-	-
Liman Çarşısı	19	1	2	-
Çukur Çeşme Mahallesi	-	-	-	-
Toplam	508	5	22	10

Tablo VII.b: Kandiye merkezinde işyerlerinin durumu

	Yıkılan Bina sayısı						Hasarlı Bina Sayısı				
	D	F	H	K	M	Y	D	F	H	K	M
Valide Çarşısı	12	-	-	1	1	-	28	1	-	2	-
Çilingir Çarşısı	9	-	-	-	-	-	11	-	-	-	2
Yukarı Demirciler Çarşısı	1	-	-	-	-	-	8	-	-	-	1
Mehmed Ağa Çarşısı	12	1	-	2	-	-	20	2	-	2	3
Hekimler Çarşısı	12	-	-	-	-	-	18	1	-	1	3
Meydan Çarşısı	9	1	-	2	-	-	11	2	-	1	-
Attarlar Çarşısı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ağa Çarşısı	15	-	-	-	-	-	25	-	-	3	1
Bezzaz Çarşısı	2	-	-	-	-	-	14	1	-	1	3
Arasta Çarşısı	2	-	-	-	-	-	1	-	-	3	-
Aşağı Demirciler Çarşısı	10	-	-	-	-	-	7	-	-	-	2
Leblebiciler Çarşısı	1	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-
Anbaraltı Çarşısı	8	-	-	-	-	-	13	-	-	-	3
Dellal Çarşısı	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Defterdar Çarşısı	3	1	1	-	-	-	13	1	-	2	-
Vezir Çarşısı	-	-	-	-	-	-	40	-	1	2	-

Kethüda Bey Çarşısı	15	-	-	-	-	-	26	1	-	-	-
Sivri Çeşme Çarşısı	12	-	-	1	-	-	11	1	-	-	-
Yeni Cami Çarşısı	12	1	-	1	-	-	11	2	1	1	-
Debbağ Çarşısı	6	1	-	1	-	1	10	1	-	-	-
Liman Çarşısı	-	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-
Çukur Çeşme Mahallesi	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	141	5	2	8	1	1	279	13	2	20	18
D:Dükkân F:Fırın K:Kahvehane M:Meyhane H:Hamam Y:Yağhane											

Kandiye'nin merkezindeki dükkânlardan % 48'i zarar görmüştür. Bu aşamada yukarıdaki tabloda yer almayan deprem sonrası yangınların yarattığı hasardan da söz etmek gerekir. Söz konusu yangınlarda Meydan Çarşısı'nda 13 dükkân ve bir fırın ile Attarlar çarşısında 34 dükkân olmak üzere 48 adet işyeri yanmıştır.⁷⁸ Bu noktada meskenlere kıyasla dükkânların depremden daha az zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Papazachos bunun sebebini, dükkânların ahşap olmasına bağlamaktadır.⁷⁹

Kandiye merkezinin yanı sıra kaza ve köylerinde de birçok işyerinin zarar gördüğü tablo VIII'den anlaşılmaktadır. Kırsal alanda özellikle çiftliklerin ve yağhanelerin önemli zarar gördüğü izlenebilmektedir.

Tablo VIII: Kandiye'ye bağlı kazalarda işyerlerinin durumu

	Yıkılan				Hasarlı				
	D	SD	Ç	Y	D	YD	SD	Ç	Y
Mirabela Kazası	7	-	-	9	12	15	1	-	7
Kenuryo Kazası	-	1	-	4	-	-	1	-	7
Piryotiçe Kazası	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Yerapetre Kazası	33	-	-	-	-	-	-	-	-
Pedyo Kazası	-	-	-	21	-	-	-	-	12
Temenos Kazası	-	-	11	1	-	1	-	10	1
Moloviz Nahiyesi	-	-	2	10	-	-	2	7	-
Topaltı Arazisi	-	1	32	1	-	-	4	46	-
Toplam	40	2	45	46	12	16	9	63	28
D:Dükkân SD:Su Değirmeni Ç:Çiftlik Y:Yağhane YD:Yel Değirmeni									

⁷⁸ Girit valisinin bir arzında bu yangında 51 dükkânın yandığı yazılıdır. (BOA., İ. DH. 361-23880) Papazachos - Papazahou, Kandiye yangınında 48 dükkânın yandığını söylerler ki bu sayı bizim belgeden aldığımız sayı ile aynıdır. Fakat, yıkılmadan kalan 1.214 adet dükkân bilgisi oldukça fazla görünmektedir. Papazachos – Papazahou, s.234.

⁷⁹ Papazachos - Papazahou, *a.g.e.*, s.234.

Depremın kısmen de olsa Hanya'daki hayatı da etkilediğini belirtmiştik. Hanya'daki işyerlerinin durumu ise Tablo IX'da gösterilmiştir.

Tablo IX: Hanya merkezinde ve kazalarında işyerlerinin durumu

	Yıkılan				Hasarlı			
	D	De	Ç	Y	D	De	Ç	Y
Nefs-i Hanya	3	-	-	-	1	-	-	-
Hanya Nahiyesi	-	1	-	1	18	3	35	80
Apokoron Kazası	-	-	-	-	-	-	-	3
Selene Kazası	-	-	-	-	1	-	-	2
Kisamo Kazası	-	-	1	3				1
Toplam	3	1	1	4	20	3	35	86

D:Dükân De:Değirmen Ç:Çiftlik Y:Yağhane

Yukarıdaki iş yerlerinin zararını göz önüne alırsak, depremin etkili olduğu yerlerde ekonomik hayatın neredeyse tamamen durduğunu söylemek yanlış olmaz. Diğer yandan deprem, Ada içinde önemli bir ekonomik sektör olan hayvancılığa da zarar vermiştir. Hayvan telefâtı ile ilgili olarak sadece üç yerden bilgi gelmiştir. Buna göre Kandiye merkezinde 171, Pedyaz kazasında 45 ve Moloviz nahiyesinde 126 baş olmak üzere toplam 342 baş hayvanın telef olduğu kayda girmiştir.⁸⁰

Yüzlerce insanın ölümüne, yüzlercesinin yaralanmasına yol açan bu deprem binlerce insanı evsiz bırakmış, aynı zamanda da ekonomik olarak mahvına sebep olmuştur. Ticari hayat adeta durmuş her alanda üretimde ciddi sorunlar yaşanmıştır. Bu noktada ciddi problemlerden biri de vergilendirmede yaşanmıştır. İlk aşamada 22 barınanın inşası ve Kandiye hükümet konağında çıkan yangında yanan kerestenin toplam 76.865 kuruş tutan masraflarının bir kısmının Kandiye mal sandığından, bir kısmının da 1273 (1856-57) senesi aşarı bedeninden mahsup olunması kararlaştırılmıştı.⁸¹ Buradan anlaşılacağı üzere depremin mali külfetinin bir kısmı henüz toplanmamış olan aşar vergisine mahsup edilmişti. Bundan daha büyük bir sorunla bir yıl sonra karşılaşıldı; zira deprem yıkımından sonra ortada toplanacak doğru dürüst bir aşar olmadığı anlaşıldı.⁸² Bundan da en çok etkilenenler de aşar mültezimleri oldu.

⁸⁰ Bu sayının, gerçek telefâtın çok altında olduğunu düşünüyoruz.

⁸¹ BOA., ML. MSF. d. 14121.

⁸² Aynı belge.

Hanya ve Kandiye sancaklarının 1272 ve 73 seneleri (1855-57) aşarını 6.000 kese akçe zamlı iltizam eden mültezim de depremde dolayı hayli zarara uğradı. Merkeze ilettiği arzında gereken bedeli ödeyemediği için hazine-i celile mültezimlerinden % 12 faizle borç aldığını, fakat bunu da ödeyemeyip hazineye 2.000 kese borcunun kaldığını bildirdi. Sonuçta malının mülkünün satılacağını, durumdan kendisinin sorumlu tutulamayacağını ve zararın maliyece karşılanmasını talep etti. Bab-ı Ali'den gelen cevapta bunun mümkün olmadığı belirtilmiş ve durumun Girit'te olan Hariciye kâtiplerinden Kabulî Efendi tarafından “*garz ve gavzdan ari olarak*” detaylı bir şekilde incelenerek Meclis-i Vala'ya bildirilmesi istenmiştir.⁸³

Toplumsal açıdan önemli olan mekteplerle cami, manastır, tekke gibi dini binalar da depremde hasar görmüştür. Kesin sayılar olmamakla birlikte yıkılan bu tür yapıların sayıları Tablo X'deki gibidir.⁸⁴

Tablo X: Zarar Gören Kamusal Yapılar

	Yıkılan					Hasar Gören				
	Cami	Mektep	Tekke	Türbe	Manastır	Cami	Mektep	Tekke	Türbe	Manastır
Kandiye ve Kazaları	16	6	1	1	26	31	6	1	1	43
Hanya ve Kazaları	-	2	-	-	1	12	-	-	-	72
Resmo ve Kazaları	17	-	1	-	-	?	?	?	?	?
Toplam	33	8	2	1	27	43	6	1	1	115

Kandiye şehrinde; Mahmut Ağa Camisi, Hünkar Camisi, Topçubaşı Camisi, Vezir Camisi ve Sofu Mehmet Paşa Camisi tamamen yıkılmıştır. Recep Ağa Camisi, Arasta Camisi, Defterdar Camisi, Çukurçeşme Camisi, Valide Camisi, Yeni Cami, Ağa Balta Camisi ve Aktabya Camisi de hasar gören camilerdir. Hanya şehrinde yıkılan cami yoktur, Hünkar Camisi,

⁸³ BOA., A. MKT. UM. 356-41; 375-40.

⁸⁴ Deprem sonrası hazırlanan zarar keşif kayıt defterlerinden Resmo defteri elimizde olmadığı için, buraya ait veriler farklı vesikalardan derlediğimiz bilgilerdir ve eksiktir. Resmo sancağı için de böyle bir defterin hazırlandığı ve gerekli mercilere gönderildiği kayda geçmiştir. (BOA., A. MKT. UM. 272-69) Maalesef Resmo defterine arşiv kayıtlarında rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu sayıları asgari değerler olarak kabul edebiliriz. Düzenlenen Kandiye ve Hanya'ya ait defterler elimizdedir. (BOA., İ. DH., 362-23979) daha önce de belirtildiği gibi bu defterlerde yaralanan ve ölenler İslam, Hristiyan olarak; yıkılan ve hasar gören evler, dükkânlar, camiler ve diğer binalar köy köy, mahalle mahalle yazılmıştır.

Tophane Camisi, İçkale Mahallesi Camisi, Cezayir Kulu Camisi, Yusuf Paşa Camisi, Arap Camisi ve Ağa Camisi hasar görmüştür. Kandiye’de Vezir Cami Mahallesi ve Yenicami Mahallesi’ndeki kiliseler depremde zarar görmüştür.

Yerapetre kasabasındaki camiden başka, farklı kazalara bağlı Handra, Zir Furni, Moroni, Gasi, Kamaris, İskapela, Bala Kerasa, Rusohoryo, Pedamodi ve Keramuca köylerindeki camiler yıkılmıştır. Mirabela’ya bağlı Zir Furni köyünde altı, Lafonya’da üç, İskinia ve Milatos köylerinde ikişer ve Agrodi çiftliğinde bir manastır yıkılmıştır. Ayrıca çeşitli kazalara bağlı Piskocefali, Toplu Manastırı ve Estiye Limanı Manastırı, Iskalan, Aytanya, Anapolo, İstavraka, Kalesa, Petrokefali, Çatalköy ve Kamari karyeleri manastırları da tamamen yıkılmıştır.

Depremde çok sayıda resmi binanın da hasar gördüğünü söyleyebiliriz. Özellikle Kandiye’deki resmi binalar ağır hasara uğramıştır. Nizamiye Askeri Kışlası, karantinahane ve tophane ambarı tamamen yıkılmıştır. Ayrıca 2 adet cephane, 5 mazgal ve Kandiye’nin farklı yerlerinde 11 adet karakol tamamen yıkılmıştır. Hükümet konağı ile Nizamiye Askeri Hastanesi kısmen hasar görmüştür. Ayrıca 4 adet cephane, 4 adet mazgal ve 7 adet karakol binası hasara uğramıştır. Kandiye Kalesi’nin sur duvarları çeşitli noktalardan zarar görmüştür. İsprlanka Kalesi’nde nizamiye mutfağı ile mülazım odası ve 2 adet tabya tamamen yıkılmış, 7 adet tabya da hasar görmüştür. Kisamo Kazası’nda 2 adet mazgal Yerapetre Kazası’nda birkaç tane cephane yıkılmıştır. Hanya Sancağına bağlı Suda Kalesi’nde 2 adet tabya hasar görmüştür. Ayrıca Askeri Hastane de zarar görmüştür.⁸⁵

Deprem Sonrası Yardım Faaliyetleri

Yaşanan deprem sonrasında kayıtlara girmiş olan zarar ve yıkımın bilançosu yukarıdaki gibidir. Diğer yandan depremde sağ kalan insanları da çok büyük sorunlar beklemektedir. İlk aşamada yerel yöneticilerin duruma müdahale ettiklerini ve insanların dertlerine kısa dönemde çözümler ürettiklerini söyleyebiliriz.

Bir tesadüf eseri bu depremden altı yıl önce, 1850 yılında Girit Eyaleti’nin merkezi Kandiye’den Hanya’ya taşınmıştı.⁸⁶ Dolayısı ile Girit valisi ve diğer merkez yöneticileri de henüz birkaç senedir Hanya’da ikamet ediyorlardı. Vali Veliüddin Paşa’nın Hanya yakınlarında bir çiftlikte ikamet ettiğini, deprem olunca derhal şehre gelip görevlileri ve şehri kontrol ettiğini Girit kadısı Hafız Nuri Efendi aktarmaktadır.⁸⁷ Fakat Hanya’da çok hasar

⁸⁵ Basil Papazachos - Catherine Papazahou, s.234.

⁸⁶ Ayşe Nühket Adıyeye, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, T.T.K. Yayını, Ankara, 2000, s. 43.

⁸⁷ *Divân*, v. 247 b.

yoktur. Birkaç gün sonra Resmo ve özellikle Kandiye kaymakamlıklarından gelen yazılardan buralarda durumun kötü olduğu anlaşılmıştır. Vali Veli Paşa merkeze gönderdiği arzda, eyalet merkezinden temin edebildiği 750 adet çadır, bir miktar kereste, bulabildiği kadar ekme, un ve peksimet gibi gıda maddelerinin yanı sıra tıbbi malzemeyi de alıp kendi maiyetinde olan Eser-i Hayr vapuru ile Kandiye'ye gittiğini bildirmektedir.

Kandiye'ye ulaşan vali şehrin her yerini gezmiş ve çadırların uygun yerlere kurulması sağlamıştır. Bu çadırların bir kısmı askerlere tahsis edilmiş; bir kısmı da ahaliye dağıtılmıştır. Vali, şehirdeki ikinci denetiminde çadırların içinde halkın neredeyse üst üste olmalarına karşın yine de bazı kişilerin açıkta kaldıklarını görmüştür. Getirilen kereste ile 16 adet barakanın yapımına hızla başlanmıştır. Acilen Hanya'dan getirilen ekme ve peksimet depremzedelere dağıtılmıştır. Ahaliye, “*yevmî yarım kıyyeden üç yüz dirheme kadar*”⁸⁸ ekme verildiği kaydedilmiştir.⁸⁹ Veliüddün Paşa, gıda sorununu bir parça hafifletmek için Hanya'dan geldiği vapuru bir memur görevlendirerek un ve peksimet alması için acil olarak Sire'ye göndermiştir.⁹⁰

Girit valisi Veliüddün Paşa ve Girit kadısı Hafız Nuri Efendi, Girit'in durumunu aktaran yazılarını vapurla İstanbul'a iletmışlerdir.⁹¹ Özellikle Vali Paşanın Girit'teki gelişmeleri sık sık merkeze bildirdiği, yaptığı her şeyi açıklayıp, ihtiyaçlarını da çok net bir biçimde ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Sultan I. Abdulmecid de valinin gayretlerini takdir eden cevapnameler yazdırmıştır.⁹² Sultan sadece yöneticiler için değil, halka hitaben de zaman zaman gönül okşayıcı yazılar göndermiştir. Yaraların henüz kapanmadığı depremin ertesi yılında sultanın gönderdiği bir kıta fermanın Hanya'dan başka Kandiye ve Resmo'da da okunduğu ve halkın bundan memnun olduğunu Girit kadısı bildirmektedir.⁹³

Sultanın durumdan haberdar olması ile önemli bir yardım faaliyetinin başladığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda merkez yardımlarını iki grupta değerlendirmek yerinde olur. Birincisi acil yardım, ikincisi de zamana yayılan uzun vadeli yardımdır.

⁸⁸ Kıyye diğer adı okka 1,2828 kg. ağırlığındadır. Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev: Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1990, s.30. Günlük 640 gram ile 960 gram arası değişen bu miktarın kişi başı olarak dağıtıldığını düşünüyoruz

⁸⁹ BOA., İ. DH. 362-23979 Ek: 3.

⁹⁰ BOA., İ. DH. 362-23979 Ek: 3.

⁹¹ *Divân*, v.250 b, 251 a.

⁹² BOA., İ. DH. 362-23979 Ek: 1.

⁹³ *Divân*, v.259 b.

Girit depreminin haberi gelince sultanın derhal Meşveret Meclisi'ni topladığı anlaşılmaktadır.⁹⁴ İlk aşamada yapılması uygun görülen yardım burada planlanmıştır. Uzun vadeli yardım programlarının daha kurumsal olarak şekillendiği görülmektedir. Hafız Nuri Efendi'nin, sultanın Girit'in durumunun işitince üzülp rahmet ettiği ve muhtaçlar için 1.000 kese para ile 150.000 kıyye (192.420 kg) un ve bu kadar peksimet gönderdiği ifadesinin⁹⁵ doğru olduğu anlaşılmaktadır.

Sultan, ilk aşamada 1.000 kese akçe⁹⁶ ve gıda yardımına karar verdi. Gıda yardımı olarak 150.000 kıyye un 150.000 kıyye peksimet ayrıca asker için bir miktar peksimet gönderilmesi ve halka barınak yapılabilmesi için bir miktar kerestenin adaya gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu yardım malzemesinin hazırlanarak Girit'e intikali işi için de Atina sefiri Halil Bey özel olarak görevlendirildi.⁹⁷ Yazılan emirnamelerde Girit valisinin de bu yardımı en iyi şekilde dağıtması hususunun önemle altı çizilmiştir.

Hazırlanan yardımları götürmek üzere sultanın emri ile Hater-i Bahri vapuru bu işe ayrıldı ve Halil Bey'in emrine verildi.⁹⁸ 20.387 kıyye (26.152 kg.) un ile 10.154 kıyye (13.025 kg.) hububat vapura yüklendi. Kalan yükün bir vapur ile götürülmesinin mümkün olmadığı görülerek iki adet yelkenlinin daha kiralanmasına karar verildi.⁹⁹ Ayrıca götürülecek olan keresteler de dikkate alınarak kiralanana gemi sayısı üçe çıkarıldı.¹⁰⁰ Gemiler Girit valisine yazılan bir emirname ile adaya gönderildi. Atina sefiri Halil Bey, bu yardımları adaya sağ salim ulaştırmış, Girit valisine teslim ederek görev yerine dönmüştür.¹⁰¹ Gelen 1.000 kese para, un ve peksimet halka hemen dağıtılarak¹⁰² halk bir nebze rahatlatılmıştır.

İlerleyen günlerde başka yardımların da geldiği anlaşılmaktadır.¹⁰³ Biga, Menteşe, Antalya ve Kıbrıs yöneticilerine de Girit'te depremden dolayı zor durumda olanlara zahire ve kereste konusunda yardım etmeleri için

⁹⁴ BOA., A. MKT. NZD. 199-82. Danışma meclisi niteliğindeki bu meclis hakkında bkz; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993, s. 177 vd.

⁹⁵ *Divân*, v.251 a.

⁹⁶ BOA., İ. DH. 362-23979 Ek: 2; A. MKT. NZD. 199-82.

⁹⁷ BOA., A. MKT. UM. 260-7; Sadâret Âmedî Kalemi (A. AMD.) 75-55.

⁹⁸ BOA., A. MKT. NZD. 200-3.

⁹⁹ BOA., A. MKT. UM. 260-25.

¹⁰⁰ BOA., A. MKT. NZD. 199-82.

¹⁰¹ BOA., İ. DH. 362-23842.

¹⁰² *Divân*, v. 251 a.

¹⁰³ Örneğin Hafız Nuri Efendi, toplam 15 sefine (gemi) kereste geldiğini söylemektedir. *Divân*, v. 251 a.

emirnameler gönderilmiştir.¹⁰⁴ Biga yöneticisinden gelen yazıda, Biga bölgesinde önemli miktarda zahire ve kereste alım satım işleminin olmadığı fakat gelen emre uygun olarak “tebligat-ı lazıme ve teşvikat-ı icabiye”nin yapılacağı merkeze bildirilmiştir.¹⁰⁵ Antalya’dan gelen yazıda ise kış mevsimi olmasından dolayı limanda gemi olmadığı ve zahire toplanması işinin gerçekleşemediği belirtilerek, ilkbaharda yeteri kadar zahire ve kerestenin gemilere yüklenerak adaya gönderileceği ifade edilmiştir.¹⁰⁶

Kıbrıs’ta da Girit’e yardım işinin ciddiye alındığı görülmektedir. Kıbrıs yöneticisi merkezden emirname gelince derhal tüccar ve halkın ileri gelenlerini mahalli meclise çağırarak durumu kendilerine anlatmıştır. Bu toplantıya katılanlarca, Girit için 100.000 kuruşluk yardım yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca yardım kampanyasına katılmak için durumun yabancı konsolos ve tüccarlara da aktarılmasına karar verilmiştir. Toplanacak bu yardımın nakdi mi yoksa zahire veya başka malzeme olarak mı gönderileceği, ayrıca peyderpey mi yoksa bir kerede mi gönderilmesinin uygun olacağı merkeze sorulmuştur.¹⁰⁷ Bu konu Meclis-i Vala’da tartışılmış¹⁰⁸ ve Girit’teki ihtiyacın tam olarak bilinmemesi dolayısıyla konunun Girit valisi ile görüşülerek halledilmesi Kıbrıs’a bildirilmiş, yöneticilerin ve halkın duyarlılığı için de teşekkür edilmiştir.¹⁰⁹

İstanbul ve imparatorluğun diğer bölgelerinden gelen yardımdan başka adanın kendi olanaklarının da harekete geçirildiği görülmektedir. Depremin daha az zarar verdiği Hanya ve Resmo’dan, Kandiyeye kereste, çivi ve diğer malzemeler ile dülger ve kalafat gibi işçiler getirilerek barakalar inşa edilmiştir. Malzeme, nakliye ve işçilik bedeliyle toplam yetmiş bin kuruşa yakın masrafla yapılan 22 adet barakaya halkın bir kısmı yerleştirilmiştir.¹¹⁰ Daha önceden yapılan 16 baraka ile¹¹¹ birlikte korunak sayısı 38’e ulaşmıştır. Kışın yaklaşması ve yağmur mevsiminin başlaması dolayısıyla halk dağıtılan parasal yardımların önemli bir kısmını evlerini tamir işinde kullanmıştır. Evlerin yanı sıra dükkânlar ve yıkılan diğer binaların da tamiri

¹⁰⁴ BOA., A. MKT. UM. 260-7; 260-25; 261-85; İ. DH. 361-23880.

¹⁰⁵ BOA., A. MKT. UM. 262-44.

¹⁰⁶ BOA., A. MKT. UM. 261-85.

¹⁰⁷ BOA., A. MKT. UM. 279-11.

¹⁰⁸ Tanzimat döneminde devlet yönetimi ile ilgili hemen hemen her konu bu meclisçe halledilmektedir. Meclis-i Vala hakkında bkz: Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Valâ (1838-1868)*, T.T.K. Yayını, Ankara, 1999.

¹⁰⁹ BOA., A. MKT. MVL. 86-65.

¹¹⁰ Tüm malzemelerin ve diğer masrafların dökümleri için: BOA. ML. MSF. d. No: 14121. Keza *Divân*, v. 251 a. Daha sonra halk evlerini tamir edip kendi evlerine taşındıktan sonra da bu barakaların sökülerek kerestelerin miri binalarda ısınmak için yakılmasına karar verilmiştir. BOA. ML. MSF. d. No: 14121, s. 3.

¹¹¹ BOA., İ. DH. 362-23979 Ek. 3.

başlatılmıştır.¹¹² Bu aşamada da gerek Kandiye, Hanya ve Resmo'dan sağlanan gerekse de ada dışından gelen kerestelerin bir kısmının evlerini tamir etmeleri için halka “meccanen” yani bedelsiz dağıtıldığı anlaşılmaktadır.¹¹³

Tamir ve İnşa Faaliyetleri

Girit valisinden gelen yazılarda, deprem sırasında kalelerin içinde ve dışında silah ve mühimmat ambarlarının ya tamamen veya kısmen duvarlarının yıkıldığı bildirilmektedir. “*Açıkda kalan mühimmâtın hüsn-i muhafazası için*” keşif yapılarak bir an önce bir görevli tayin edilip tamir işine başlanması da istenmiştir.¹¹⁴ Bunun üzerine, Girit'teki askeri binaların tamir işlerine nezaret etmek için Bahr-i Siyah Boğazı (İstanbul Boğazı), Topçu Alayı binbaşlarından Esat Efendi görevlendirilmiş, kendisine 2.718 kuruş harcırah ve 1.125 kuruş maaş tahsis edilmiştir.¹¹⁵ Ayrıca Bab-ı Mimari'den Osman Efendi'nin mimar halifesi tayin edilerek Esat Efendi ile Girit'e gittikleri anlaşılmaktadır.¹¹⁶

Esat Efendi ve Osman Efendi derhal hasar tespitine başlamışlarsa da bu sırada tekrarlanan artçı depremler yeni yıkımları ve yangınları beraberinde getirmiş, keşif işlemleri birkaç kez tekrarlanmıştır.¹¹⁷ 1857 yılının ilkbaharında başlayan keşif işlemi 1858 yılı Haziran ayında ancak tamamlanabilmiştir. Hazırlanan keşif raporu çerçevesinde Girit valisine gönderilen yazıda tamir masrafları şu şekilde tespit edilmiştir:

Kandiye Kalesi	672.625 kuruş
Prize Kalesi	155.123 kuruş
İsperlanka Kalesi	54.829,5kuruş
<u>Kandiye Kalesi Cebhanesi</u>	<u>53.735,5kuruş</u>
Toplam	936.313 kuruş

Esat Efendi raporunda, binaların tamir işinin münakasa (eksiltme) usulü ile maktuan (toptan) ihalesinin uygun olacağını bildirmiş, her inşaatın başına da bu işlerden anlayan bir iki zabitin yerleştirilerek nezaret etmelerinin uygun olacağını belirtmiştir.¹¹⁸

¹¹² *Divân*, v. 259 a-b.

¹¹³ BOA., ML. MSF. d. No: 14121, s.3; İ. DH. 361-23880.

¹¹⁴ BOA., İ. DH. 360-23823; 361-23880; 368-24337; A. MKT. NZD. 199-59.

¹¹⁵ BOA., İ. DH. 360-23823.

¹¹⁶ BOA., Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Yazışmaları (A. MKT. MVL.) 97-97.

¹¹⁷ BOA., İ. DH. 368-24337.

¹¹⁸ BOA., A. MKT. MVL. 97-97.s

Şu bir gerçektir ki yaşamları sonlandıran, tarihi eserlere zarar verip kentleri darmadağın eden depremler ve yangınlar kent planlamaları için de yeni bir fırsat olmuştur. Depremle yıkılan kentler yeniden imar edilirken eski sorunlarından arınmış daha düzenli olarak tasarlanmaya çalışılır. Modernleşmenin başladığı dönemde yaşanan deprem de Osmanlı yönetimine bu olanağı vermiştir. Nitekim 2 Ocak 1857 tarihinde Kandiye kaymakamından deprem sırasında Kandiye’de yıkılan binaların yeni tarz üzere yapılması hakkında orada bulunan İngiliz mühendis tarafından inceleme yapılarak onun vereceği raporun, Meclis-i Vala’da görüşülmek üzere İstanbul’a gönderilmesi istenmiştir. Yeni binaların mevcut nizamnamelere göre yapılacağı malum ise de öncelikle imarı gereken yerlerin bir haritasının çıkarılarak gönderilmesi ve yeni binaların da buna uygun olarak yapılmasının gerekliliği Girit valisine bildirilmiştir.¹¹⁹

Deprem sonrası imar çalışmalarının üç koldan yürütüldüğü anlaşılmaktadır. İlki halkın evlerini imarı çabalarıdır. Bu, halkın evlerini, dükkânlarını kendi başına veya devletin bir miktar yardımı ile yürüttükleri kendiliğinden bir inşa faaliyetidir. Bu işin de meşakkatli bir iş olduğu anlaşılmaktadır. Parası olanlar için dahi malzeme tedariki, usta bulma ve işini doğru dürüst yaptırma önemli bir sorun haline gelebiliyordu. Depremden üç yıl sonra, Kandiye kalesi sakinlerinden Mehmed Ali Efendakizade, yazdığı şikayet dilekçesinde üç yıl önce yaşanan depremde evinin zarar gördüğünü ve dülger Nikoli ile malzeme parası ve ustalık parası dahil 2.800 kuruşa evinin tamiri için anlaştıklarını yazmaktadır. Mehmed Ali Efendi, Nikoli’nin parayı aldığı halde tamir işini hala tamamlamadığından ve tamir ettiği bir oda damının çöküp tavan tahtalarının yamulduğundan yakınmaktadır. Şikayetçi, dilekçesinde mimarlar vasıtasıyla evinin keşf edilerek durumun düzeltilmesi için yönetimden yardım istemektedir.¹²⁰

İkinci imar düzenlemesi; resmi binaların tamir ve inşası olmuştur. Yukarıda Kandiye ve civarındaki kale, cebehane, mazgal gibi miri binaların tamiri için 936.313 kuruşluk bir masrafın ortaya çıktığını belirtmiştik. Bu tamirler hakkında bir veri yoksa da silah ve mühimmatın açıkta bırakıldığını düşünmek mümkün olmadığı için bu tamirlerin yapıldığı kabul edilebilir.

Bazı inşa işlerinin ise düşüncede kaldığı anlaşılmaktadır. Yanan hükümet konağının harem kısmı, bitişiğindeki bahçe ve ahır alanı ile asker

¹¹⁹ BOA., A. MKT. UM. 265-82.

¹²⁰ BOA., Sadaret Mektubî Kalemî Deavî Yazışmaları (A. MKT. DV.) 158-71. Bu konuda başka bir belgeye rastlamadık, dolayısıyla bu durumun yaygın bir sorun mu yoksa sadece Mehmed Ali Efendakizade’nin sorunu mu olduğu konusunda bir şey söylemek mümkün değildir.

hastanesi bahçesinin bir kısmının arsa haline getirilerek satılması ve bu gelir ile deprem sırasında hasar gören zaptiye karakol binasının yıkılarak 12 odalı yeni bir hükümet konağı yapılması düşünülmüştür. Anlaşıldığı kadarıyla üç konuda problem çıkmıştır. İlki, yaklaşık yüz bin kuruş gelir elde edileceği düşünülen bu arsalar alıcı çıkmamış, ikincisi yapılması planlanan binanın umulandan çok masrafla biteceği görülmüş, son olarak da yıkılan zaptiye binasının yeni karakolhane inşasını da gerektireceği için işin uzayacağı düşünülmüştür. Sonuçta bu arsaların taliplerine satılarak elde edilen gelir ile bu binaların tamir edilmesine karar verilmiştir.¹²¹ Mali açıdan nasıl bir çözüm bulundu bilemiyoruz, fakat yıkılan ve hasar gören tüm resmi binalar bir şekilde imar veya yeniden inşa edilmiştir.

Üçüncü imar düzenlemesi; vakfı olan veya olmayan ibadethaneler ve diğer kutsal mekanların imaridir. Öncelikle şunu belirtmemiz gerekir ki Girit'e dair yıkılan veya hasar gören kilise ve manastırların imarı veya tamiri ile ilgili belgelerde herhangi bir kayıt yoktur. Bu binaların, varlığını bildiğimiz manastır vakıflarınca tamir edildiğini düşünebiliriz. Camilerle ilgili olarak, sicillerde çok uzun süre rastlanan tamir kayıtlarından hareketle onarım ve inşa faaliyetinin oldukça uzun bir süreye yayıldığını söyleyebiliriz.

Resmo'da zarar gören vakıf binaları ile ilgili olarak Girit valisine gönderilen bir emirname, bu binalarla ait prosedürü göstermesi açısından önemlidir. Emirnamede öncelikle yıkılan ve zarar gören camilerin vakıflarına müracaat edilerek, vakıfların kurucularının isimleri, vakıfların gelir ve giderini gösteren mali durumlarının merkeze bildirilmesi istenmektedir.¹²² Keza aynı konuda Maliye Nezareti, Ticaret Nezareti ve Evkaf Nezareti ile de resmi yazışmalar yapılmıştır.¹²³

Kandiye'deki vakıf binalarının tamir ve ihyası konusunda Defterdar Paşa Camisi'nin tamiri ile ilgili olarak kısmen bilgi sahibiyiz. Fazıl Ahmet Paşa Camisi'nin tamiri ise oldukça pahalı ve uzun sürmüştür. Bu iki caminin inşasına öncelik verilmesinin sebebi ise tamirlerine “şiddetle” ihtiyaç duyulmasıdır. Hatta, Fazıl Ahmet Paşa Camisi tamiri için, “...*bir fatih-i meşkürü'l-asarın ihya kerdesi olunarak hüsn-i ihyası[nın] lazımeden bulunduğu*” belirtiliyordu.¹²⁴ Vakıfların durumlarına ilişkin Mart 1857 tarihinde merkezce istenen yazıya bir yıl içinde yanıt verilmiş ve 1858 Martında Girit evkaf müdürü Hacı Bey tarafından hazırlanarak merkeze

¹²¹ BOA., A. MKT. MVL. 95-85; A. MKT. UM. 303-93.

¹²² BOA., A. MKT. UM. 272-69.

¹²³ BOA., A. MKT. NZD. 206-100.

¹²⁴ BOA., Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM.) 427-70.

gönderilen defterde, Defterdar Ahmet Paşa Camisi ve Fazıl Ahmet Paşa Camisi'nin tamir masrafları ve vakıflarının mali durumları hakkında bilgi verilebilmiştir.¹²⁵

Defterdar Ahmet Paşa Camisi'nin tamiri için; kireç, alçı, kiremit, kum, keten, çul, cam, çivi, zenbil tahtası ayrıca minare ve külah için demir, kurşun masrafları bunlara ilave olarak neccar ve ırgatlara ödenecek ücretler ile toplam 39.255 kuruşluk bir masraf çıkmaktadır. Defterde bu cami vakfının gelirlerinin “*ferağ ve intikal, mahlulat ile icaretden*” ibaret olduğu, gelirin harcamalar yapıldıktan sonra fazlasının Evkaf Nezareti hesabına gönderildiği, bu nedenle vakıf kasasında para olmadığı belirtilmektedir. Caminin önemli olmasından dolayı bir an önce tamir ettirilmesi, gereken masrafın da daha peyderpey ödenmesi şartı ile diğer vakıfların bütçelerinden karşılanması önerilmektedir.

Fazıl Ahmet Paşa Camisi'nde de benzeri bir durum söz konusudur. Vakıf sandığına caminin tamiri için yeterince para yoktur. Ancak Resmo sancağı Milapotamu kazasına tabi Magarisi karyesinde vakfa ait öteden beri ücretsiz olarak halkın kullanımına bırakılan tahminen yüz dönüm meranın ileriye matuf senelik kırk elli bin kuruşluk geliri ve diğer vakıflardan alınabilecek yardımlar ile tamirin mümkün olabileceği belirtilmektedir. Bu çerçevede Fazıl Ahmet Paşa Camisi'nin tamiri için; çeşitli kereste, çivi, alçı, kireç, kiremit, horasan, kum, zembil gibi malzeme parasının yanı sıra işçilere verilecek ücret ile 110.550 kuruşluk bir masraf gerektiği bildirilmiştir.¹²⁶

Kandiye'deki diğer camilerin daha az masraf gerektiren onarımlarının yapıldığını düşünebiliriz. Defterdar Ahmet Paşa Camisi'nin tamiri konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Ne var ki Fazıl Ahmet Paşa Camisi tamir edilememiş ve binadaki yıkım sürekli artmıştır. Caminin tamiri ile ilgili ilk girişimlerin üzerinden on yıl geçmiş ve caminin tamir ve ihyası 1868 yılı Temmuzunda tekrar gündeme gelmiştir.

Osmanlı sistemi içinde camilerin kutsal bir mekan olmalarının yanı sıra resmi-idari bir özelliğe de sahip olmaları,¹²⁷ fazlaca tamir masrafı gerektiren durumlarda merkez bütçesinin devreye girmesine olanak sağlıyordu. Bu çerçevede on yıldan fazla süre harap halde kalan Fazıl Ahmet Paşa Camisi'nin tamiri için talep içeren Girit valiliğinden iki arz ve gerekli defterlerin gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu başvuruda; 1856 yılında yaşanan

¹²⁵ “Akdemce Girit cezaresinde vukubulan hareket-i arzdan Kandiye sancağında kain münhedim olub tamirleri eşedd-i ihtiyac ile muhtac olan cevami-i şerifenin suret-i keşflerini mübeyyin tanzim olunan kaime defteridir.” BOA., EV. d.16490.

¹²⁶ BOA., EV. d.16490.

¹²⁷ Bu konuda bkz: Nuri Adıyeke, “Bir Siyasi-İdari Kurum Olarak Osmanlı'da Cami”, *Kebikeç*, (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi), sayı.30, 2010, ss. 5-14.

depremde Fazıl Ahmet Paşa Camisi ve minaresi, etrafında olan medrese odaları ve mektebin zarar görüp harap olduğu hatırlatılmaktadır. Yapılan inceleme sonunda caminin tekrar ihya edilebilmesi için 627.018 kuruşluk bir masrafın gerektiği ortaya çıkmıştır. Fazıl Ahmet Paşa vakıflarının bu tamir işine mali gücünün yetmediği de anlaşılmıştır. Girit gibi mutena bir yerdeki böyle bir eserin harap bırakılmasının sultanın şanına yakışmayacağı görüşü de dikkate alınarak, Şura-yı Devlet'te bu caminin mükemmelen inşasının gerekli olduğu dile getirilmiştir. Nihayet masrafları hazineden karşılanmak üzere tamir işine başlanması ve bunu için de bir mimar görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Mimar için Şehremaneti'ne, diğer işlemler için de Maliye ve Evkaf Nezareti'ne de gerekli yazılar gönderilmiştir.¹²⁸

Birkaç hafta içinde birinci sınıf halifelerden Mimaroglu Dimitri, 1.000 kuruş harcırah ve 3.000 kuruş maaşla Fazıl Ahmet Paşa Camisi'nin inşası için yola çıktı.¹²⁹ Mimar Dimitri Kandiye'ye geldikten sonra yeni bir keşif yaptı ve önceden belirtilen 627.018 kuruş masrafa 86.728 kuruşluk bir ilave ile tamir işinin bitirileceğini merkeze bildirdi. Merkez de bu keyfiyeti kabul etmiş¹³⁰ ve 1868 yılı sonlarında 713.746 kuruş maliyetli inşa ve tamir işi başlamıştır.

Küçük binaların tamirlerinde de benzeri prosedürlerin yaşandığı görülmektedir. Kandiye Hünkar Mahallesi'nde bulunan, Nakşibendi tarikatına mensup Çıkrıkçı Mustafa Baba türbesi de depremde yıkılmıştı. Yirmi seneden beri buranın türbedarlığını yapan Hacı Ali merkeze tekkenin ve oturduğu evin tamiri için 6.000 kuruşluk bir masrafa ihtiyaç olduğunu bildiren bir arz gönderdi. Merkezden gelen emirde, binanın kayıtlarının incelenmesi, öncelikle bu binanın adı geçen kişinin kendi mülkü olup olmadığının tespiti talep edilmiştir. Mülk değil ise vakfının olup olmadığı, vakıf ise kurucusunun kimliği, daha önceden tamir işlerinin nasıl ve kim tarafından yapıldığının etraflıca incelenerek durumun Meclis-i Vala'ya bildirilmesi istenmiştir.¹³¹ Yapılan incelemede tekkenin bir vakfının olmadığı görülmüştür. Yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, Şeyh Hacı Ali Efendi bizzat İstanbul'a giderek, Kasım 1857'de tamir masrafları için hazineden 1.500 kuruşluk bir yardım almayı başarmıştır.¹³²

Yıkılan diğer türbe ve tekkelerle ilgili başkaca bir bilgiye sahip değiliz. Örneğin adada çok yaygın olan Bektaşî tekkelerinin hasar durumu kesin

¹²⁸ BOA., A. MKT. MHM. 413-75.

¹²⁹ BOA., A. MKT. MHM. 416-27.

¹³⁰ BOA., A. MKT. MHM. 427-70.

¹³¹ BOA., A. MKT. UM. 300-84.

¹³² BOA., A. MKT. UM. 297-74.

olarak bilinmemektedir. Fakat Girit kadısı Hafız Nuri Efendi, Bektaşî tekkesine gidip onlarla namaz kıldığını ve onların gönlünü aldığını söylemektedir.¹³³

Depremlerin ve yangınların kentlerin imarında bir yenilenme vesilesi olduğunu belirtmiştik. Bu noktadan hareketle binaların yenilenmesine paralel parselasyon çalışmalarının da elden geçirildiği anlaşılmaktadır.¹³⁴ Benzer şekilde yanan Attarlar Çarşısı da yeniden inşa edildi. Çarşının inşası sırasında arsasının bir kısmının hapishaneye bir kısmının da yola ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum da bazı mağduriyetlerin doğması da kaçınılmazdır. Kandiye sakinlerinden Kanlı Tabya Ağasıoğlu Mehmed Hakkı 31 Ocak 1861 tarihli arzında, Attarlar Çarşısı'nda bir dükkânı olduğu halde çarşının yeniden inşası sonrasında bu dükkânın “aralık yerde mahvolub gitmiş” olduğundan yakınmaktadır. Mehmet Hakkı Efendi gerek yerel meclise gerekse Kandiye kaymakamlığına verdiği arzuhallerden bir sonuç alamadığı gibi henüz kendisine verilen bir istimlak parasının olmadığından da şikayetçidir.¹³⁵

Sonuç

1856 yılı Ekim ayı ortalarında olan şiddetli deprem artçılarıyla 1857 yılı yazına değin halkın hayatını çok zor hale getirmiştir. Yüzlerce insanın ölümü, yüzlercesinin yaralanmasının yanı sıra binlerce insan evsiz ve gıdasız kalmıştır. Dükkânların, işyerlerinin yanıp yıkılması, ürünlerin telef olması şüphesiz ki zorlukları daha da arttırmıştır. Kaynaklarda fazlaca bilgi yoksa da kimi zaman bu tür afetlerden çıkar sağlayan yağmacı ve benzerlerinin faaliyetleri¹³⁶ insanların yaşamını bir kat daha zorlaştırmıştır.

Son söz olarak tarihsel olguların bir kısmı doğal afetlerle ortaya çıkmaktadır. Bunlar arasında depremin yarattığı kırılma gerek coğrafyanın ve yerleşimlerin yeniden şekillenmesinde, gerekse insan yaşamında ortaya çıkan travmaların hayatın akışına yön vermesinde oldukça etkilidir. On dokuzuncu yüzyılda siyasi çatışmaların ve yenileşme sancılarının ortasında yer alan Girit'te tam da bu tarihte meydana gelen büyük felaket tüm siyasi hesaplara ve kimlik çatışmalarına kısa bir ara vermiştir.

¹³³ *Divân*, v.252 a.

¹³⁴ Hafız Nuri Efendi *Divân*'ında sokaklar ile hane arsalarının karışıp kaybolduğunu söylemektedir. (v. 249 b)

¹³⁵ BOA., Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemi (A. DVN.) 160-81.

¹³⁶ “Eşkiyanın gasb ve garetinden” söz eden bir tek belgeye rastlayabildik. BOA., A. MKT. UM. 375-40.

KaynakçaBaşbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA., A. AMD. 75-55.

BOA., A. DVN. 160-81.

BOA., Sadaret Müteferrik Evrakı A. M. 15-88.

BOA., A. MKT. DV. 158-71.

BOA., A. MKT. MHM. 413-75; 416-27; 427-70.

BOA., A. MKT. MVL. 86-65; 95-85; 97-97.

BOA., A. MKT. NZD. 199-59; 199-82; 200-3; 206-100; 212-86.

BOA., Sadaret Defterleri A. MKT. UM. 252-44; 260-7; 260-25; 261-85; 262-44; 265-82; 303-93; 272-69; 279-11; 297-74; 300-84; 303-93; 356-41; 375-40.

BOA., Cevdet Belediye, 1682.

BOA., EV. d. No: 16340; 16490.

BOA., İrade Dahiliye İ. DH. 360-23823; 361-23880; 362-23842; 362-23979; 368-24337; 377-24913.

BOA., Masârifât Muhasebeciliği Defterleri ML. MSF. d. No: 14121.

Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi

Resmo Şeriye Sicili No: 48; 415.

Kitap ve Makaleler

ADIYEKE, Ayşe Nükhet, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, T.T.K. Yayını, Ankara 2000.

ADIYEKE, Nuri, “Bir Siyasi-İdari Kurum Olarak Osmanlı’da Cami”, *Kebikeç*, (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi), sayı.30, 2010, ss.5-14.

AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

ALPAR, Bedri – KURAN, Uğur – YALÇINER, Ahmet C. – ALTINOK, Yıldız, “Türkiye Çevresi Denizlerde Depreşim Dalgası Oluşma Olasılığı Bulunan Bazı Bölgeler”, *Türkiye Mühendislik Haberler*, sayı 438, 2005/4, ss.33-37.

AMBRASEYS, N. N. – FİNKEL, Caroline, “1500-1800 Döneminde Balkanların Depremselliği Üzerine Yayımlanmamış Osmanlı Arşiv Belgeleri”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Edit: Elizabeth Zachariadou, (Çev: Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, ss.99-120.

- AMBRASEYS, Nicolas, *Earthquakes in the Meditteranean and Middle East (A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900)*, Cambrice Universty Pres, 2009.
- Divân-ı Hafız Nuri*, Staatsbibliothek zu Berlin Ms. Or. var. 4114.
- EVANGELATOU-NOTARA, Florentia, “İkincil Önemli Yunanca Kaynaklarda Doğal Afetler”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Edit: Elizabeth Zachariadou, (Çev: Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, ss.121-132.
- HINZ, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev: Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yayını, İstanbul 1990.
- KELLNER-HEİNKELE, Barbara, “Bir Osmanlı Kadısının Girit'te Çektiği Çileler”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Edit: Elizabeth Zachariadou, (Çev: Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, ss.200-208.
- O Kodikas ton Tision*, Ed. Vasilis Dimitriadis, Iraklio 2003.
- PAPADOPOULOS, G.A. – VASSİLOPOULOU, A., “Historical and Archaeological Evidence of Earthquakes and Tsunamis Felt in the Kythia, Greece”, *Tsunami Research at the End of Critical Decade*, Edit: Gerald T. Hebenstreit, Kluwer Academic Publishers, Nederlends 2001, ss.119-138.
- PAPAZACHOS, Basil – PAPAZAHOU, Catherine, *The Earthquakes of Greece*, Ziti Editions, Thessaloniki 1997.
- PINAR, Nuriye – LAHN, Ervin, *Türkiye Depremleri İzahlı Kataloğu*, T.C. Bayındırlık Bakanlığı Yayını, Ankara 1952.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, T.T.K. Yayını, Ankara 1999.
- SOYSAL, H. – SİPAHİOĞLU, S. – KOLÇAK, D. – ANTINOK, Y., *Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Kataloğu (M.Ö. 2100-M.S. 1900)*, (Yayınlanmamış Proje), Tübitak, Proje No: TBAG, 341, İstanbul 1981.
- VOGT, Jean, “Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik-Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Edit: Elizabeth Zachariadou, (Çev: Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, ss.13-58.

EK 1: Makalede geçen yerleşim adları listesi*

Belgelerde geçen	FORTH*	Günümüzde	Bağlı olduğu yer
Aglosa	Ahladaki	Ahladaki	Hanya
Agrokefali	Sgurokefali	Sgurokefali	Kandiye
Ahladya	Ahladia	Ahladia	Laşit
Aksendi	Aksendi	Aksendi	Kandiye
Alicani	Alican	Alitzane	Kandiye
Anapolo	Anapole	Anapole	Kandiye
Apano Horyo	Apano Horya	Apano Horya	Laşit
Apokoron	Apokorona	Apokorona	Hanya
Armenus	Armenoi	Armenoi	Laşit
Aya	Agia	Agia	Hanya
Aya Sila	Ayo Sila	Agios Syllass	Kandiye
Aya Tomas	Agios Thomas	Agios Thomas	Kandiye
Aytanya	Aytania	Aytania	Kandiye
Bala Arhani	Apano Arhanes	Apano Arhanes	Kandiye
Bala Asites	Apano Asites	Apano Asites	Kandiye
Bala Furni	Apano Furni	Apano Fourne	Laşit
Bala İstavros	Apano Stavro	Staurakia	Kandiye
Çatalköy	Katalagari	Katalagari	Kandiye
Çınarlı dere	Hıyarlı dere	Kartelos	Kandiye
Dafni	Dafne	Dafne	Laşit
Damanya	Damania	Damania	Kandiye
Diliso	Tiliso	Tylisos	Kandiye
Dori	Doryes	Dorgies	Laşit
Estiye	Sitia	Sitia	Laşit
Galata	Galata	Galata	Hanya
Galipa	Galipe	Galipe	Kandiye
Gasi	Gasi	Gasi	Kandiye
Gazi	Gazi	Gazi	Kandiye
Guves	Guves	Guves	Kandiye
Handra	Handra	Handra	Kandiye
Hudec	Hudeci	Choudetsi	Kandiye
İskalan	İskalani	Skalani	Kandiye

* Bu listenin oluşturulmasında University of Crete Institute For Mediterranean Studies (FORTH) tarafından gerçekleştirilmiş olan “Digital Crete” projesinden yararlanılmıştır. Proje için bkz.: http://digitalcrete.ims.forth.gr/tourkology_habitation_search.php?l=1

İskina	İskinya	Skinias	Kandiye
İsklavedi	Sklaveiakos	Sklaveiakos	Laşit
İskopela	Skopela	Skopela	Kandiye
İskopi	Skopi	Skope	Laşit
İskoteino	Skoteino	Skoteino	Kandiye
İstavraka	İstavrakia	Staurakia	Kandiye
Kalesa	Kalesa	Kalesa	Kandiye
Kamari	Kamari	Kamari	Kandiye
Kamaris	Kamares	Kamares	Kandiye
Kasana	Kasanos	Kasanoi	Kandiye
Kateli	Katelionas	Katelionas	Laşit
Kato Horyo	Kato Horya	Kato Horya	Laşit
Kavlohorı	Kavalahori	Kavrohorı	Kandiye
Kendri	Kentri	Kentri	Laşit
Kenuryo	Kenurya	Kasteli	Kandiye
Kenuryo Horyo	Kenurya Horya	Kenurya Horya	Kandiye
Kerasa	Kerasa	Kerasa	Kandiye
Kilisa	Kilisidi	Klesidi	Laşit
Kiramuça	Kirmutsi	Kirmutsi	Kandiye
Kisamo	Kisamo	Kasteli	Hanya
Krasi	Krasi	Krasi	Kandiye
Lafonya	Lefkoya	Lefkoya	Resmo
Lagolio	Lagolio	Lagolio	Kandiye
Lutraki	Lutraki	Lutraki	Hanya
Makritinimo	Makritiho	Knossos	Kandiye
Meleses	Meleses	Meleses	Kandiye
Menafoca	Monofatsi	Tshifout Kateli	Kandiye
Meskla	Meskla	Meskla	Hanya
Milatos	Milatos	Milatos	Laşit
Mirabela	Meranblo	Agios Nikolaos	Laşit
Modi	Modi	Modi	Hanya
Moloviz	Molevizi	Molevizi	Kandiye
Moni	Moni	Mone	Kandiye
Moroni	Moroni	Moroni	Kandiye
Mulata	Mulete	Chrysauge	Hanya
Musuta	Musuta	Mousouta	Kandiye
Pedya	Pediye	Kasteli	Kandiye
Pendamodi	Pendamodi	Pentamodi	Kandiye

Petrokefali	Petrokefali	Petrokefali	Kandiye
Pirgo	Pirgo	Pirgo	Hanya
Piskokefalo	Piskokefalo	Piskokefalo	Laşit
Piskopi	Piskopi	Episkope	Kandiye
Plato	Platanya	Platanya	Laşit
Provelana	Provalma	Provarma	Hanya
Rizo	Kasteliana	Kasteliana	Kandiye
Rukaka	Rukaka	Chrysopege	Laşit
Rusohoryo	Rusohorya	Rusohorya	Kandiye
Selene	Selenes	Elenes	Resmo
Sfako	Sfakos	Sfakos	Hanya
Sodordilyana	Harhaludyana	Harhaludyana	Kandiye
Temenos	Temenos	Profetes Elias	Kandiye
Varvarus	Varvaroi	Varvaroi	Kandiye
Vasili	Vasilyes	Vasilies	Kandiye
Vasiliki	Vasilike	Vasilike	Kandiye
Venerata	Venerato	Venerato	Kandiye
Voni	Vone	Vone	Kandiye
Voni	Voni	Vone	Kandiye
Vutes	Vutes	Vutes	Kandiye
Vutufu	Vutufu	Leukohori	Kandiye
Yerapetre	Yerapetre	İerapetra	Laşit
Yeryeri	Yeryeri	Gergere	Kandiye
Yofiraka	Yofiraka	Giofyrakia	Kandiye
Zir Furni	Kato Furni	Amprohori	Laşit
Zir İstavros	Stavromeno	Stauromenos	Kandiye

YATAY SAYFA